

บทที่ 3

เมืองพิษณุโลกใน “ยุคสถานะความเป็นหัวเมืองใหญ่” (พ.ศ.2128 - 2318)

บทนี้ศึกษาถึงการแสวงหาอำนาจของเมืองพิษณุโลกในช่วง พ.ศ.2128 - 2318 ซึ่งเป็นช่วงที่เมืองพิษณุโลกอยู่ภายใต้การปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ.2128-2310) และศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรี (พ.ศ.2313-2318) เนื่องจากเป็นยุคที่ศูนย์อำนาจรัฐดังกล่าวได้มีความเข้มแข็งและขยายอำนาจขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกจึงมีสถานะเป็นหัวเมืองชั้นเอกที่อยู่ภายใต้การปกครองของศูนย์อำนาจรัฐไทยดังกล่าว และเจ้าเมืองก็มีบรรดาศักดิ์เป็นเพียง “เจ้าพระยา” ซึ่งไม่ได้เป็นเชื้อพระวงศ์จากศูนย์อำนาจรัฐเหมือนช่วงเวลาก่อนหน้านี้ จึงเป็นที่มาของการแบ่งยุคสมัยของเมืองพิษณุโลกในช่วงนี้ว่า “ยุคสถานะความเป็นหัวเมืองใหญ่”

ในยุคที่เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็นหัวเมืองใหญ่ ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาพยายามที่จะฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกและขยายอำนาจเข้ามาตั้งคูหาทวารวดีเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาติดต่อทำการค้า แต่เจ้าเมืองพิษณุโลกก็ได้อาศัยความเฟื่องฟูของเศรษฐกิจในศูนย์อำนาจรัฐแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งควบคู่ไปกับการยอมรับอำนาจการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐพยายามที่จะลดทอนอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่เนืองๆ แล้วก็มักจะส่งขุนนางใกล้ชิดออกมาปกครองเมืองพิษณุโลกแทน แต่อย่างไรก็ตามเจ้าเมืองพิษณุโลกที่ถูกศูนย์อำนาจรัฐส่งมาปกครองก็พยายามสร้างฐานอำนาจ แสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งให้แก่ตนเองเช่นกัน เมื่อใดที่ศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะมีอำนาจในการต่อรองมากขึ้นตามลำดับ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐต้องออกกฎหมายจำกัดอำนาจและนำรูปแบบสังคมเศรษฐกิจ คติความเชื่อและศิลปวัฒนธรรมแบบศูนย์อำนาจรัฐเข้ามาเผยแพร่ในเมืองพิษณุโลกด้วย

การขยายตัวของทางด้านเศรษฐกิจยังส่งผลให้เกิดเมืองขนาดเล็กซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นอีก 4 เมืองในบริเวณที่เป็นแหล่งทวารวดีและชุมทางการคมนาคม เพื่อที่จะตั้งคูหาช่วยสินค้าและทวารวดีตามที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการ จากบรรดาไพร่ช่วยในเมืองบริวาร ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารจึงค่อนข้างที่จะรัดกุมมากกว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมา

3.1 การฟื้นฟูเมืองและขอบเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลก

ภายหลังสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรกวาดต้อนท้าวชาว

หัวเมืองฝ่ายเหนือลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2127 ก็ปรากฏว่ามีชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือจำนวนมากที่ขัดขืนการกวาดต้อนและหลบหนีไปอาศัยอยู่ในป่า จนทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชต้องส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง เพื่อรวบรวมชาวเมืองที่หลบหนีให้กลับมาอยู่รักษาเมืองอีกครั้ง

3.1.1 การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกหลังจากการทิ้งเมือง พ.ศ.2127

ความไม่ประสบความสำเร็จในการกวาดต้อนเทครัวชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพราะมีชาวเมืองจำนวนมากที่ขัดขืน จึงทำให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชต้องส่งขุนนางจากกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองเพื่อรวบรวมชาวเมืองที่หลบหนีให้กลับมาอยู่รักษาเมือง พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาได้ระบุว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ “แต่งให้ไปช่องสุมนคนอันชานเช่นอยู่ป่าในจังหวัดเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลกให้พระศรีเสาวราชมาอยู่ เมืองสุโขทัยไชรีให้พระองค์ทองมาอยู่ ให้หลวงจ่ามาอยู่เมืองสวรรคโลกให้ชื่อเป็นพระยาสวรรคโลก ให้ช่องคนอันชานเช่นอยู่ทั้งปวงนั้นให้อยู่โดยภูมิถานา”¹

เมื่อวิเคราะห์สถานการณ์ร่วมกับข้อความในพระราชพงศาวดารดูเหมือนว่าการมอบหมายขุนนางมาปกครองในครั้งนี้ เป็นการให้มาอยู่รวบรวมผู้คนชั่วคราวเพื่อรักษาสภาพบ้านเมืองเอาไว้เท่านั้น ไม่ได้มีวัตถุประสงค์ที่จะให้ฟื้นฟูบ้านเมืองโดยเฉพาะ เนื่องจากว่าในขณะนั้นกองทัพจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีได้นำกำลังจำนวนมากเข้ามาทำสงครามกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือได้มีทั้งกองทัพจากศูนย์อำนาจรัฐล้านนาซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดียกลงมาตีเมืองต่างๆ และรวบรวมกำลังพลลงมาร่วมกองทัพกรุงหงสาวดี จึงทำให้หลังปี พ.ศ.2127 หัวเมืองฝ่ายเหนือระส่ำระสายและได้รับผลกระทบจากสงครามจนบรรดาเจ้าเมืองที่ถูกส่งขึ้นมาปกครองและชาวเมืองบางส่วนต้องกลับลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยา ส่วนชาวเมืองอีกกลุ่มก็คงมีการแยกย้ายกันหลบหนีเข้าป่า ทำให้เมืองพิษณุโลกถูกทิ้งร้างไปอีกครั้งหนึ่ง

การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2135

ในปี พ.ศ.2135 หลังจากสมเด็จพระนเรศวรเสด็จขึ้นครองศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาต่อจากสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชซึ่งเสด็จสวรรคตและได้กระทำยุทธหัตถีมีชัยชนะเหนือพระมหาอุปราชาแห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีต้องถอนกำลังออกจากดินแดนศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้มีการฟื้นฟูบ้านเมืองในหัว-

¹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนิกเชก เล่ม 3, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 297.

เมืองฝ่ายเหนือขึ้นอีกครั้ง โดยการส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง ผู้เขียนสันนิษฐานว่าศูนย์อำนาจรัฐมีความต้องการที่จะฟื้นฟูหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นให้เป็นบ้านเป็นเมืองที่มั่นคงดังเช่นแต่ก่อน เพราะหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นพื้นที่ที่มีผู้คนและมีทรัพยากรสำคัญจำนวนมาก รวมทั้งต้องการที่จะให้เมืองเหล่านี้เป็นปราการสำคัญในการป้องกันข้าศึกที่จะเข้าตีกรุงศรีอยุธยา

ในพระราชพงศาวดารได้ระบุว่า สมเด็จพระนเรศวรทรงต้องการบำรุงเมืองฝ่ายเหนือให้เป็นเกียรติยศและให้มั่นคงถาวร

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ซึ่งเราทิ้งเมืองฝ่ายเหนือเสีย เลิกครวลงมานั้น ก็หาสิ้นทีเดียวไม่ ครั้นนี้ศึกหงสาวดีก็ถอนกำลังลงแล้ว ถึงมาตรว่าจะมีมาก็ไม่เกรง เราจะบำรุงเมืองทั้งนี้ให้เป็นเกียรติยศไว้ตราบเท่ากัลปาวสาน จึงสั่งให้พระยาชัยบุรณมาเป็นเจ้าพระยาศรีครองเมืองพิษณุโลก ให้พระเสาวราชไปรักษาเมืองสุโขทัย ให้พระองค์ทองไปรักษาเมืองพิชัย ให้หลวงจ่าไปรักษาเมืองสวรรคโลก บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ก็ให้เจ้าเมืองกรมการแต่งไปเรียกร้อยรวบไพร่พล ซึ่งแตกฉานชานเซ็นอยู่ป่าดงนั้นทุกหัวเมือง²

จากข้อความในพระราชพงศาวดารแสดงให้เห็นว่า แม้จะมีการกวาดต้อนผู้คนอพยพลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาและเกิดสงครามระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยากับศูนย์อำนาจรัฐหงสาวดี แต่ชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือก็ไม่ได้ลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาทั้งหมด ยังมีชาวเมืองจำนวนมากหลบหนีเข้าไปอยู่ตามป่าดงเอาตัวรอด การส่งขุนนางขึ้นมารวบรวมชาวเมืองให้เข้ามารักษาเมืองไว้หลังการทิ้งเมือง พ.ศ.2127 นั้นก็คงเป็นการรักษาเมืองชั่วคราว เห็นได้จากการตั้งขุนนางมาเป็นเจ้าเมืองในปี พ.ศ.2135 ซึ่งหาใช่เป็นคนเดิมที่เคยเป็นเจ้าเมืองนั้นๆ ไม่ เมืองพิษณุโลกเดิมสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชโปรดให้พระศรีเสาวราชมาอยู่แต่ครั้งนี้สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้พระยาชัยบุรณมาอยู่แทน ส่วนพระศรีเสาวราชไปเป็นเจ้าเมืองเมืองสุโขทัยแทนที่พระองค์ทองซึ่งถูกส่งให้มาอยู่เมืองพิชัย มีเพียงหลวงจ่าเท่านั้นที่ได้ครองเมืองสวรรคโลกเช่นเดิม แสดงว่าการส่งขุนนางมาเป็นเจ้าเมืองหลังปี พ.ศ.2127 นั้น ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไม่ได้คิดที่จะรักษาเมืองไว้ให้มั่นคงเลย อาจเป็นเพียงแค่ส่งขึ้นมาเพื่อรวบรวมชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาให้ได้มากที่สุด หลังจากชาวเมืองหลบหนีเข้าป่าเท่านั้น และการโยกย้ายเจ้าเมืองครั้งนี้ก็แสดงให้เห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐมีอำนาจในการโยกย้ายเจ้าเมืองได้ตามความต้องการด้วย

นอกจากนี้ ข้อความในพระราชพงศาวดารยังแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งและสถานะของเจ้าเมืองพิษณุโลก ที่ก่อนหน้านั้นตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกจะมีสถานะเป็นพระมหา

² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 313.

ธรรมราชาหรือเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา มีอำนาจปกครองดินแดนหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ภายหลังการฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2135 เจ้าเมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็นเพียงขุนนางหัวเมือง มีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์และมีอำนาจปกครองเฉพาะเมืองพิษณุโลกเมืองเดียวเท่านั้น แสดงว่าการกวาดต้อนเทครัวชาวเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือในปี พ.ศ. 2127 ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับตำแหน่งและสถานะของเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นอย่างมาก อาจกล่าวได้ว่าเป็นการถอนรากถอนโคนกลุ่มตระกูลผู้ปกครองท้องถิ่นที่เคยมีอำนาจอยู่ก่อนหน้านี้ให้หมดสิ้นไป แล้วก็มีการสถาปนากลุ่มอำนาจในท้องถิ่นกลุ่มใหม่ขึ้นมาแทนภายใต้การกำกับดูแลที่ใกล้ชิดยิ่งขึ้นของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

แต่อย่างไรก็ดี แม้สถานะของเมืองพิษณุโลกและเจ้าเมืองมีความเปลี่ยนแปลงไป โดยศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามีอำนาจในการควบคุมเพิ่มมากขึ้น แต่ลักษณะของโครงสร้างอำนาจเดิมในการปกครองระดับท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกก็ยังคงอยู่ ดังปรากฏหลักฐานในระยะหลังว่า ตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกยังคงมีการสืบทอดแบบเครือญาติอยู่ ซึ่งผู้เขียนจะได้นำเสนอให้ทราบในลำดับต่อไป

การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกครั้งนี้คงไม่ยากเท่าใดนัก เพราะน่าจะมีชาวเมืองที่เคยหลบหนีเข้าป่ากลับออกอยู่ในเมืองจำนวนมาก และคงมีชาวเมืองที่เคยลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาทยอยกลับขึ้นมาอยู่บริเวณถิ่นฐานเดิม รวมทั้งสภาพบ้านเมืองไม่ได้ถูกทำลายจากข้าศึก การฟื้นฟูบ้านเมืองจึงเป็นการปรับปรุงสิ่งปลูกสร้างให้ใช้การได้เหมือนเดิมเท่านั้น พระราชวังจันทน์ซึ่งเคยเป็นที่ประทับของเจ้าเมืองพิษณุโลกที่เป็นเชื้อพระวงศ์จากศูนย์อำนาจรัฐและศาสนสถานต่างๆ ก็คงได้รับการบูรณะซ่อมแซมให้ใช้งานได้ ในจดหมายเหตุของลาลูแบร์ซึ่งเดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.2230 กล่าวว่า เวลานั้นยังมีการชำระคดีความกันในวังของเจ้าผู้ครองเมืององค์ก่อนๆ อยู่³ วังที่ลา ลูแบร์พูดถึงก็น่าจะหมายถึงพระราชวังจันทน์นั่นเอง

แต่ก็มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นหลายอย่างที่เป็นผลกระทบจากการทิ้งเมือง พ.ศ.2127 เช่น การผลิตเกลือสินเธาว์นั้นน่าจะไม่มีการผลิตเพื่อส่งไปขายยังบ้านเมืองต่างๆ แล้ว แต่น่าจะมีการผลิตบ้างเพื่อการบริโภคในชุมชนใกล้เคียง รวมทั้งไม่มีการผลิตภาชนะดินเผาที่เตาตาปะขาวหายซึ่งเคยผลิตใช้สอยในเมืองก่อนหน้านี้ เนื่องจากว่าไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับการผลิตตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา เกลือสมุทรน่าจะได้รับความนิยมแทนที่เกลือสินเธาว์ โดยอาจจะมีการนำเกลือสมุทรขึ้นมากับเรือสินค้าที่ขึ้นมาทำการค้าขาย ส่วนภาชนะดินเผาน่าจะมีการ

³ มองซิเออร์ ลา ลูแบร์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), จดหมายเหตุ ลา ลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, (กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2552), หน้า 30.

ใช้สอยภาชนะเดิมที่เคยผลิตไว้และนำเข้ามาจากแหล่งอื่นแทน หรืออาจจะขาดแคลนผู้ชำนาญในการผลิตก็เป็นได้

ชุมชนชั้นในรอบเมืองพิษณุโลก

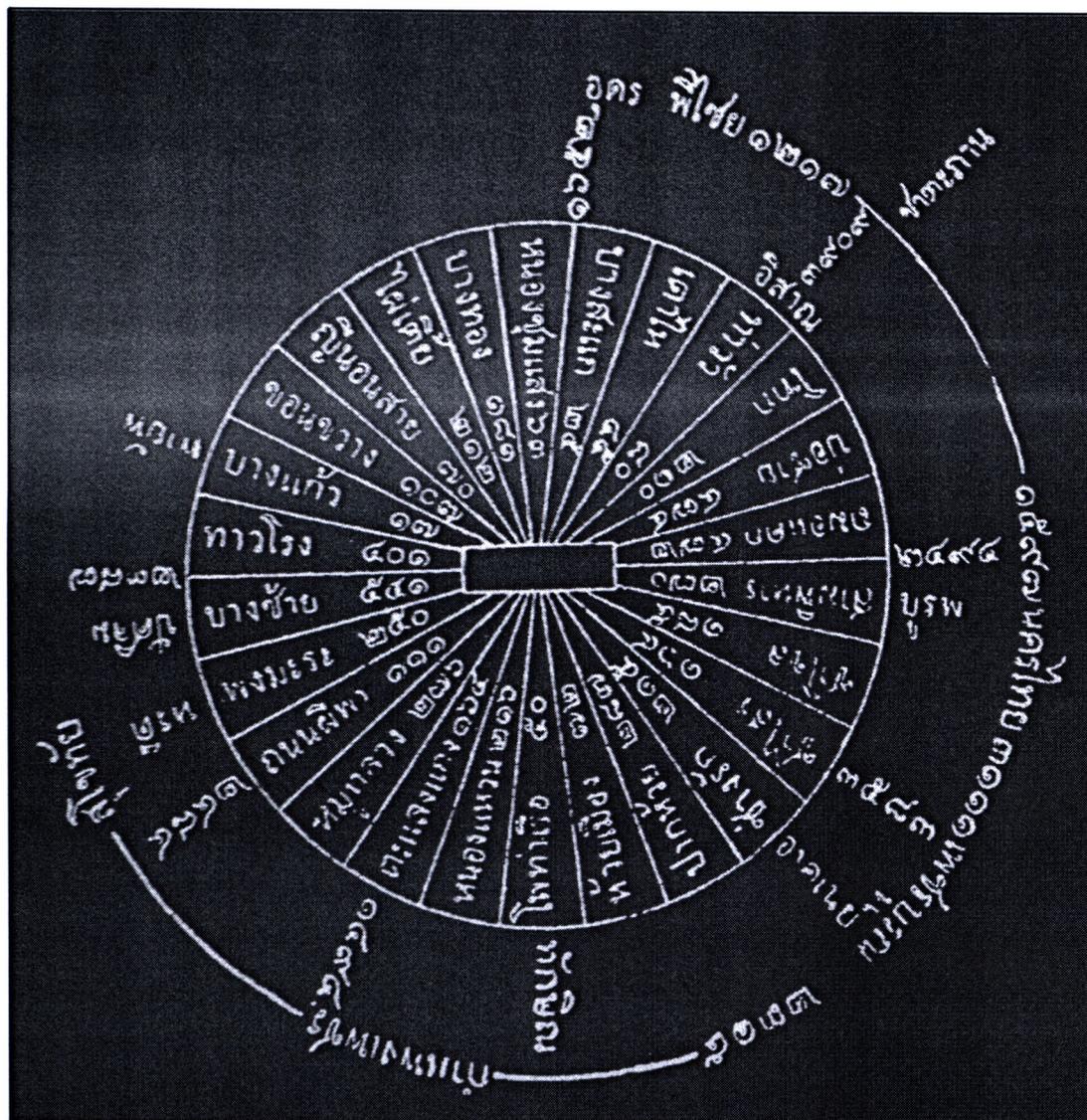
ช่วงระยะเวลาก่อนหน้าการทิ้งเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2127 ได้มีการพบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานและ โบราณสถานจำนวนมากกระจายอยู่ตามพื้นที่ลุ่มแม่น้ำน่านและลำน้ำสาขาในเขตเมืองพิษณุโลก แต่หลังจากการทิ้งเมืองแล้วพบหลักฐานการเข้ามาตั้งถิ่นฐานชาวเมืองกระจายตัวไม่มากนัก ทั้งนี้คงเป็นเพราะมีชาวเมืองไม่มากและส่วนใหญ่คงเข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตกำแพงเมืองและรอบๆ กำแพงเมืองแทน

สภาพการมีชาวเมืองน้อยและมีชุมชนรอบเมืองไม่มาก ได้สะท้อนให้เห็นภาพอย่างชัดเจนจากแผนที่เมืองพิษณุโลกในคำราพิชัยสงคราม ซึ่งสันนิษฐานว่าแผนที่ดังกล่าวทำขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร⁴ ในแผนที่ดังกล่าวได้ที่แสดงข้อมูลเกี่ยวกับชื่อ ตำแหน่งที่ตั้ง และระยะห่างจากศูนย์กลางเมืองพิษณุโลกของชุมชนรอบเมืองพิษณุโลก ผู้เขียนสันนิษฐานว่าชุมชนต่างๆ ในแผนที่เมืองพิษณุโลกน่าจะเป็นชุมชนชั้นในหรือชุมชนที่อยู่รอบๆ เมืองพิษณุโลกภายหลังจากการฟื้นฟูเมืองในปี พ.ศ.2135 ไม่นาน เพราะหากเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ก่อนหรือหลังช่วงเวลานี้น่าจะมีจำนวนมากกว่าที่ระบุในแผนที่

การวิเคราะห์ทางและการระบุที่ตั้งของชุมชนจากเมืองพิษณุโลกไปยังชุมชนต่างๆ น่าจะเป็นการคาดคะเนของผู้เขียนแผนที่ เนื่องจากว่ามีความคาดเคลื่อนกับระยะทางและหลักฐานที่ปรากฏในปัจจุบัน นอกจากนี้แผนที่ดังกล่าวยังเขียนเป็นวงกลมซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงคติการเขียนแผนที่แบบจักรวาล โดยมีเมืองพิษณุโลกเป็นศูนย์กลางจักรวาลและมีชุมชนต่างๆ เป็นเสมือนดวงดาวที่อยู่โคจรในจักรวาล ชื่อชุมชนที่ปรากฏในแผนที่มีทั้งสิ้น 26 แห่ง ได้แก่ บางสะแก เต่าไห ท่าวัว โทก บ่อชาย ถมอแตก สามพิหาร ชาโคล ชาไสร ช่างรัก ปากห้วย ห้วยเมือง โปท่าเรือ หนองแหวน ตะแลงแกง หมู่ทลวง ถนนผีพา พงมะระ บางซ่าย ทาวโรง บางแก้ว ขอนขวาง ฝៃเตี้ย ฉีนอนสาย หนองชุมแสง และบางทอง⁵

⁴ อาคม พัลยะ, “ตอนที่ 1 การปกครอง”, ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ), ศรีรามเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2527), หน้า 22.

⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ), ศรีรามเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2527), หน้า 22.

ภาพ 3.1 แผนที่เมืองพิษณุโลกในตำราพิชัยสงคราม

ที่มา : นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ), ศรีรามเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2527), หน้า 22

การศึกษาที่ตั้งของชุมชนโบราณเหล่านี้ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณณะเคยศึกษาและนำเสนอไว้ในบทความเรื่อง “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก”⁶ แต่ยังไม่ได้ให้ข้อมูล

⁶ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณณะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ ๑, 31, 2552, หน้า 52-82.

ที่เป็นรายละเอียดมากเท่าใดนัก ผู้เขียนจึงทำการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องและลงพื้นที่สำรวจเพิ่มเติม จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่า ยังมีชื่อชุมชนบางแห่งยังปรากฏเป็นชื่อหมู่บ้านอยู่ บางแห่งก็มีการเรียกเพี้ยนไปบ้าง บางแห่งก็พบแค่เพียงร่องรอยชุมชนและโบราณสถาน และบางแห่งก็ยังไม่มีการค้นพบ เท่าที่ผู้เขียนสามารถรวบรวมได้จากการสำรวจศึกษามีจำนวน 17 แห่ง คือ

(1) บางสะแก ชุมชนบางสะแกในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศเหนือห่างจากเมืองพิบูลโลก 25 เส้น จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่าปัจจุบันมีบ้านบางสะแกอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทางด้านตะวันตกในเขตตำบลบ้านคลอง อำเภอเมืองพิบูลโลก ในเขตบ้านบางสะแกยังพบร่องรอยโบราณสถานและใบเสมาอยู่ที่บริเวณวัดพลายชุมพลด้วย⁷

(2) เต่าไห ชุมชนเต่าไหในแผนที่ระบุว่าอยู่กึ่งกลางระหว่างทิศเหนือกับทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองพิบูลโลก 45 เส้น การศึกษาของผู้เขียนพบว่าเต่าไหเป็นชุมชนที่ผลิตภาชนะดินเผาของเมืองพิบูลโลก ปัจจุบันชุมชนเต่าไหมีชื่อว่าบ้านตาปะขาวหายซึ่งมีการเรียกเพี้ยนในระยะหลังและมีการเชื่อมโยงให้เกี่ยวกับตำนานการหล่อพระพุทธรชินราช⁸ บ้านตาปะขาวหายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทางด้านตะวันออก ในเขตตำบลหัวรอ อำเภอเมืองพิบูลโลก

(3) ท่าวัว ชุมชนท่าวัวในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือห่างจากเมืองพิบูลโลก 80 เส้น ท่าวัวน่าจะเป็นชุมชนโบราณที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทางทิศตะวันตกเหนือตัวเมืองพิบูลโลกขึ้นมา และคงเป็นบริเวณทำน้ำที่มีการนำวัวข้ามแม่น้ำด้วย ในอดีตมีการเรียกชื่อชุมชนนี้คู่กับชุมชนบ้านกร่างซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองพิบูลโลกในปัจจุบันว่า “บ้านกร่างท่าวัว”⁹ และเคยมีการพบวัดร้างชื่อวัดท่าวัวอยู่ในท้องที่ตำบลจอมทอง¹⁰ อำเภอเมืองพิบูลโลก

(4) โทก ชุมชนโทกในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองพิบูลโลก 210 เส้น ชื่อของชุมชนโบราณนี้ ผู้เขียนสันนิษฐานว่ามีที่มาจากชื่อของแม่น้ำแควน้อยซึ่งในอดีตเรียกว่า “แม่น้ำโทก” บริเวณปากน้ำจึงเรียกว่า “ปากโทก” ชุมชนโทกปัจจุบันน่าจะเป็นชุมชนโบราณที่อยู่บริเวณปากโทก ซึ่งเป็นจุดที่แม่น้ำแควน้อยไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่าน อยู่ในเขตตำบลปากโทก อำเภอเมืองพิบูลโลก บริเวณนี้มีการพบซากโบราณสถานหลายแห่งและพบเศษภาชนะดินเผาจากเตาตาปะขาวหายกระจายอยู่ทั่วไป¹¹

⁷ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิบูลโลก, (พิบูลโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2554), หน้า 79.

⁸ หวน พันธุพันธ์, พิบูลโลกของเรา, (พิบูลโลก : วิทยาลัยวิชาการศึกษา พิบูลโลก, 2514), หน้า 82.

⁹ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรมศึกษาเมืองพิบูลโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 59-60.

¹⁰ หวน พันธุพันธ์, เล่มเดิม, หน้า 105.

¹¹ ศศิภรณ์ พัทธราภา, ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตำบลปากโทก, (พิบูลโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2551), หน้า 5.

(5) ถมอแดก ชุมชนถมอแดกในแผนที่ระบุว่ายู่ทางทิศตะวันออก ห่างจากเมืองพิษณุโลก 472 เส้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าชุมชนโบราณนี้น่าจะเป็นชุมชนโบราณในเขตบ้านสมอแข ตำบลสมอแข อำเภอเมืองพิษณุโลกซึ่งอยู่ใกล้กับเขาสมอแครง เนื่องจากคำว่า “สมอ” หรือ “ถมอ” เป็นภาษาเขมรหมายถึง หิน¹² และมีการพบโบราณวัตถุสถานกระจายอยู่หลายแห่งใกล้กับเชิงเขา ชุมชนถมอแดกอาจเป็นชุมชนเดียวกับตำบลวัดเขาพราหมณ์ที่ปรากฏก่อนหน้าในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา¹³

(6) สามพิหาร ชุมชนสามพิหารในแผนที่ระบุว่ายู่ทางทิศตะวันออกห่างจากเมืองพิษณุโลก 270 เส้น มีการพบโบราณสถานอยู่ในเขตบ้านเนินมะคึก ตำบลสมอแข อำเภอเมืองพิษณุโลก ชาวบ้านเรียกว่า “วัดสามพิหาร” ปัจจุบันเหลือเพียงร่องรอยเนินโบราณสถาน 2 เนิน ดินคันและถูกทำลายเสียหายเป็นอย่างมาก¹⁴

(7) ชาโคล ชุมชนชาโคลในแผนที่ระบุว่ายู่กึ่งกลางระหว่างทิศตะวันออกกับทิศตะวันออกเฉียงใต้ห่างจากเมืองพิษณุโลก 185 เส้น จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะสันนิษฐานว่าชุมชนชาโคลอาจหมายถึงชุมชนที่อยู่บริเวณริมคลองสระโคก ซึ่งเป็นแนวแม่น้ำแควน้อยสายเก่า¹⁵ จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่าปัจจุบันมีวัดสระโคกโสภารามอยู่ริมคลองสระโคกทางฝั่งตะวันออก ในเขตตำบลหัวรอ อำเภอเมืองพิษณุโลก

(8) โทท่าเรือ ชุมชนโทท่าเรือในแผนที่ระบุว่ายู่ทางทิศใต้ห่างจากเมืองพิษณุโลก 50 เส้น ผู้เขียนมีความเห็นว่าชุมชนโทท่าเรื่อน่าจะเป็นชุมชนโบราณในบริเวณบ้านท่าโพธิ์ ตำบลท่าโพธิ์ อำเภอเมืองพิษณุโลกซึ่งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทางทิศใต้ของเมือง เพราะมีความหมายของคำที่ใกล้เคียงกันและเคยมีการพบร่องรอยโบราณสถานอยู่ในบริเวณนี้ด้วย¹⁶

(9) ตะแลงแกง ชุมชนตะแลงแกงในแผนที่ระบุว่ายู่กึ่งกลางระหว่างทิศตะวันตกเฉียงใต้กับทิศใต้ห่างจากเมืองพิษณุโลก 164 เส้น ชุมชนตะแลงแกงคงเป็นชุมชนที่อยู่นอกกำแพงเมืองทาง

¹² ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิคชันส์, 2546), หน้า 486, 1128.

¹³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 256.

¹⁴ บริษัท นอร์ทเทิร์นชัน (1935), รายงานเบื้องต้นการสำรวจและการขุดค้นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่โครงการเขื่อนแควน้อยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก ปีงบประมาณ 2546, (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2546), หน้า 317-320.

¹⁵ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง ภูมิศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 60.

¹⁶ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก, หน้า 80.

ทิศใต้ติดกับบริเวณที่ชาวบ้านเรียกกันมานานว่า “หัวตะแลงแกง”¹⁷ ซึ่งเล่าสืบต่อกันมาว่าเป็นที่ประหารนักโทษของเมืองพิษณุโลก

(10) ถนนผีฟ้า ชุมชนถนนผีฟ้าในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ห่างจากเมืองพิษณุโลก 111 เส้น ถนนผีฟ้าน่าจะเป็นชุมชนที่อยู่ริมเส้นทางคมนาคม คำว่าถนนผีฟ้าอาจเป็นชื่อเรียกถนนที่นำศพออกจากเมืองมาก็อาจเป็นได้ ทั้งนี้หากดูจากตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนจากแผนที่ในตำราพิชัยสงครามจะพบว่าอยู่ในตำแหน่งที่ใกล้เคียงกันกับตะแลงแกง ซึ่งเป็นสถานที่ที่ใช้สำหรับประหารนักโทษ

จากการสำรวจศึกษาของศรีศักร วัลลิโภคม พบว่ามีแนวถนนโบราณที่ตัดออกจากมุมเมืองทางด้านตะวันตกตอนใต้ ขนานกับลำแม่น้ำน่านไปทางทิศใต้ เข้าไปในเขตอำเภอบางระกำ ร่องรอยของถนนโบราณนี้ยังแลเห็นชัดเจน เป็นแนวยาวประมาณ 2 กิโลเมตร แล้วหายไปในเขตบ้านคลองคู นอกจากนี้ยังมีการพบศาสนสถานริมถนนนี้แห่งหนึ่ง ชาวบ้านเรียกว่ากุฏิฤทธิ มีซากฐานพระเจดีย์ และร่องรอยของวัดเก่า ถนนนี้คงเป็นเส้นทางที่ไปติดต่อกับบรรดาชุมชนโบราณต่างๆ ในเขตอำเภอบางระกำ¹⁸ ผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่าบริเวณใกล้เคียงกุฏิฤทธินี้น่าจะเป็นที่ตั้งของชุมชนถนนผีฟ้า

(11) บางซ้าย ชุมชนบางซ้ายในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันตกห่างจากเมืองพิษณุโลก 541 เส้น ชุมชนบางซ้ายน่าจะเป็นบ้านบางทรายที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทางทิศใต้ของเมืองพิษณุโลก ซึ่งมีการเรียกเพี้ยนไปในระยะหลัง บางซ้ายหรือบางทรายมีชื่อปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีคราวศึกอะแซหวุ่นกี้กทัพมาตีเมืองพิษณุโลก พ.ศ.2318 ว่าเป็นที่ตั้งทัพกองหนึ่งของกรุงธนบุรี¹⁹ ถึงแม้ว่าทิศที่ตั้งของบ้านบางทรายไม่ตรงตามแผนที่แต่ก็มีหลักฐานที่แสดงชัดเจนว่าบ้านบางทรายคือชุมชนเดียวกันกับบางซ้าย

(12) ทาวโรง ชุมชนทาวโรงในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันตกห่างจากเมืองพิษณุโลก 401 เส้น ชุมชนทาวโรงน่าจะเป็นบ้านท่าโรงที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทางทิศใต้ของเมืองพิษณุโลกซึ่งมีการเรียกเพี้ยนไปในระยะหลัง ทาวโรงหรือท่าโรงปรากฏมีชื่อปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีคราวศึกอะแซหวุ่นกี้กทัพมาตีเมืองพิษณุโลก พ.ศ.2318 ว่าเป็นที่ตั้งค่ายและพระตำหนักของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี²⁰ ถึงแม้ว่าทิศที่ตั้งของบ้านท่าโรงไม่ตรงตามแผนที่แต่ก็มีหลักฐานที่แสดงชัดเจนว่าบ้านท่าโรงคือชุมชนเดียวกันกับทาวโรง

¹⁷ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง ภูมิศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 60.

¹⁸ ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552), หน้า 119.

¹⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 513.

²⁰ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 514.

(13) บางแก้ว ชุมชนบางแก้วในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างจากเมืองพิษณุโลก 17 เส้น บางแก้วในปัจจุบันปรากฏว่าเป็นชื่อหมู่บ้านหนึ่งริมคลองบางแก้วในเขตตำบลท่านางงาม อำเภอบางระกำ ภายในเขตบ้านบางแก้วมีการพบร่องรอยชุมชนโบราณกระจายอยู่หลายแห่ง แต่เมื่อพิจารณาจากระยะทางในแผนที่แล้ว พบว่าบางแก้วอยู่ห่างจากเมืองพิษณุโลกมากกว่าที่ระบุในแผนที่มาก ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ชุมชนบางแก้วอาจจะหมายถึงชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงทุ่งทะเลแก้วทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองพิษณุโลกก็ได้ เพราะอยู่ใกล้กับเมืองพิษณุโลกมากกว่า แต่ทั้งนี้หากว่าบ้านบางแก้วคือชุมชนโบราณที่ระบุในแผนที่จริงก็อาจเป็นเพราะความคลาดเคลื่อนของแผนที่ก็เป็นได้

(14) ขอนขวาง ชุมชนขอนขวางในแผนที่ระบุว่าอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือห่างจากเมืองพิษณุโลก 107 เส้น จิราภรณ์ สถาปนาระวาระณะสันนิษฐานว่าชุมชนขอนขวางน่าจะอยู่บริเวณเดียวกันกับชุมชนหัวรอ อำเภอเมืองพิษณุโลกในปัจจุบัน²¹ ทั้งนี้เนื่องจากคำว่า “ขอนขวาง” และคำว่า “หัวรอ” มีความหมายใกล้เคียงกัน²² ขอนขวางหมายถึงการนำขอนไม้, หลักไม้หรือท่อนซุงมาปักหรือวางขวาง ในที่นี้คือปักหรือวางขวางกระแสน้ำในแม่น้ำน่านที่ไหลผ่านกลางเมืองพิษณุโลก ส่วนคำว่า “หัวรอ” เป็นคำโบราณที่หมายถึง หลักปักกันกระแสน้ำ²³ และคำว่า “รอ” ก็หมายถึง หลักปักกันกระแสน้ำ เช่น ทำรอกันตลิ่งพัง²⁴

(15) ไร่เดี้ย ชุมชนไร่เดี้ยในแผนที่ระบุว่าอยู่กึ่งกลางระหว่างทิศตะวันตกเฉียงเหนือกับทิศเหนือห่างจากเมืองพิษณุโลก 212 เส้น ชุมชนไร่เดี้ยน่าจะเป็นชุมชนเดียวกันกับชุมชนไร่ค่อม ตำบลปากโทก อำเภอเมืองพิษณุโลกในปัจจุบัน เนื่องจากคำว่าไร่เดี้ยและไร่ค่อมมีความหมายใกล้เคียงกัน นอกจากนี้ในบริเวณชุมชนไร่ค่อมยังมีการพบร่องรอยโบราณสถานซึ่งปัจจุบันคือวัดไร่ค่อมรัตนาราม²⁵

(16) ฉีบนอนสาย ชุมชนฉีบนอนสายในแผนที่ระบุว่าอยู่กึ่งกลางระหว่างทิศตะวันตกเฉียงเหนือกับทิศเหนือห่างจากเมืองพิษณุโลก 70 เส้น จากการศึกษาของจิราภรณ์ สถาปนาระวาระณะ

²¹ จิราภรณ์ สถาปนาระวาระณะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 60.

²² คูรายละเอียดเพิ่มเติม วีระวัฒน์ แสนคำ, “หัวรอ : ประวัติศาสตร์ภูมินามวิทยาของชุมชนโบราณในเมืองพิษณุโลก”, ใน นพดล อินทับทิม และวีระวัฒน์ แสนคำ (บรรณาธิการ), โพธิญาณธรรมานุสรณ์ : รวมเรื่องประวัติศาสตร์วัดโพธิญาณ ตำบลหัวรอ อำเภอเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2553), หน้า 77-82.

²³ ราชบัณฑิตยสถาน, เล่มเดิม, หน้า 1284.

²⁴ ราชบัณฑิตยสถาน, เล่มเดิม, หน้า 927.

²⁵ จิราภรณ์ สถาปนาระวาระณะ, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก, หน้า 68.

พบว่าในเอกสารการประชุมสภาเมืองพิษณุโลก ประมาณ พ.ศ.2478-2479 ระบุชื่อ “วัดฉันทอนสาย” ว่าเป็นวัดร้างอยู่ใกล้กับวัดคูหาสวรรค์ ตำบลบ้านคลอง อำเภอเมืองพิษณุโลก²⁶

(17) บางทอง ชุมชนบางทองในแผนที่ระบุว่ายู่ทางทิศเหนือห่างจากเมืองพิษณุโลก 181 เส้น ชุมชนบางทองน่าจะเป็นชุมชนเดียวกับบ้านจอมทอง ในเขตตำบลจอมทอง อำเภอเมืองพิษณุโลก เพราะมีชื่อชุมชนที่ใกล้เคียงกัน ภายในบ้านจอมทองยังมีการพบร่องรอยโบราณสถาน²⁷ และมีทิศทางที่ตั้งสอดคล้องกับที่ระบุไว้ในแผนที่

ส่วนชุมชนอื่นอีก 9 แห่ง บางชุมชนพบเพียงรายชื่อที่ระบุในเอกสารเก่า เช่น ชุมชนชาไลสรและชุมชนช่างรักในแผนที่เก่ามีชื่อบ้านชะไคร้อยู่เหนือบ้านช้างลัก²⁸ แต่ปัจจุบันยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าอยู่บริเวณใดในเขตเมืองพิษณุโลก เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้น่าจะเป็นชุมชนแรกๆ ที่มีการตั้งชุมชนขึ้นในช่วงฟื้นฟูเมืองพิษณุโลก ซึ่งทำให้เราเห็นว่าในช่วงฟื้นฟูบ้านเมืองมีชุมชนกระจายตัวอยู่รอบเมืองพิษณุโลกไม่มากเท่าใดนัก แต่หลังจากที่บ้านเมืองมีความเป็นปกติสุขแล้วน่าจะมีชุมชนเกิดขึ้นอีกจำนวนมาก “มีหมู่บ้านใหญ่น้อยนับร้อยนับพัน”²⁹ ทั้งในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำน่านและพื้นที่ลุ่มน้ำสาขาที่มีความอุดมสมบูรณ์และเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ เพราะผู้คนที่ถูกอพยพลงไปกรุงศรีอยุธยาได้ทยอยกลับมาตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองพิษณุโลกเพิ่มมากขึ้น

การที่มีชุมชนกระจายตัวอยู่รอบเมืองอย่างเบาบางนี้เอง ทำให้พื้นที่รอบๆ เมืองบางแห่งกลายเป็นสภาพป่าดงเป็นที่อาศัยของสัตว์ป่าดุร้าย ในพระราชพงสาวดารกล่าวไว้ว่า หลังจากฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นใหม่ไม่นานสมเด็จพระเอกาทศรถได้เสด็จเมืองพิษณุโลก “ในขณะนั้นกรมการเมืองพระพิษณุโลก กราบทูลพระกรุณาว่าเสื่อร้ายนักย้อมมาบีฑาผู้คนถึงในเมืองพระพิษณุโลก ทรงพระกรุณาตรัสให้ข้าหลวงไปล้อมเสื่ออันร้ายทุกตำบล วันหนึ่งข้าหลวงไปล้อมเสื่อมาถวาย ทรงพระกรุณาตรัสให้แต่งเป็นคอกสูงประมาณ 10 ศอก แล้วเอาเสื่อปล่อยเข้าไปขังในคอกนั้น”³⁰ ข้อความในพระราชพงสาวดารได้สะท้อนให้เห็นว่าบริเวณใกล้กับตัวเมืองพิษณุโลก มีสภาพเป็นป่าดงและมีผู้คนอาศัยอยู่นอกเมืองไม่มากจึงไม่สามารถจับเสื่อที่เข้ามาทำร้ายผู้คนได้ ทำให้ต้องพึ่งพากำลังจากศูนย์อำนาจรัฐในการจับเสื่อ

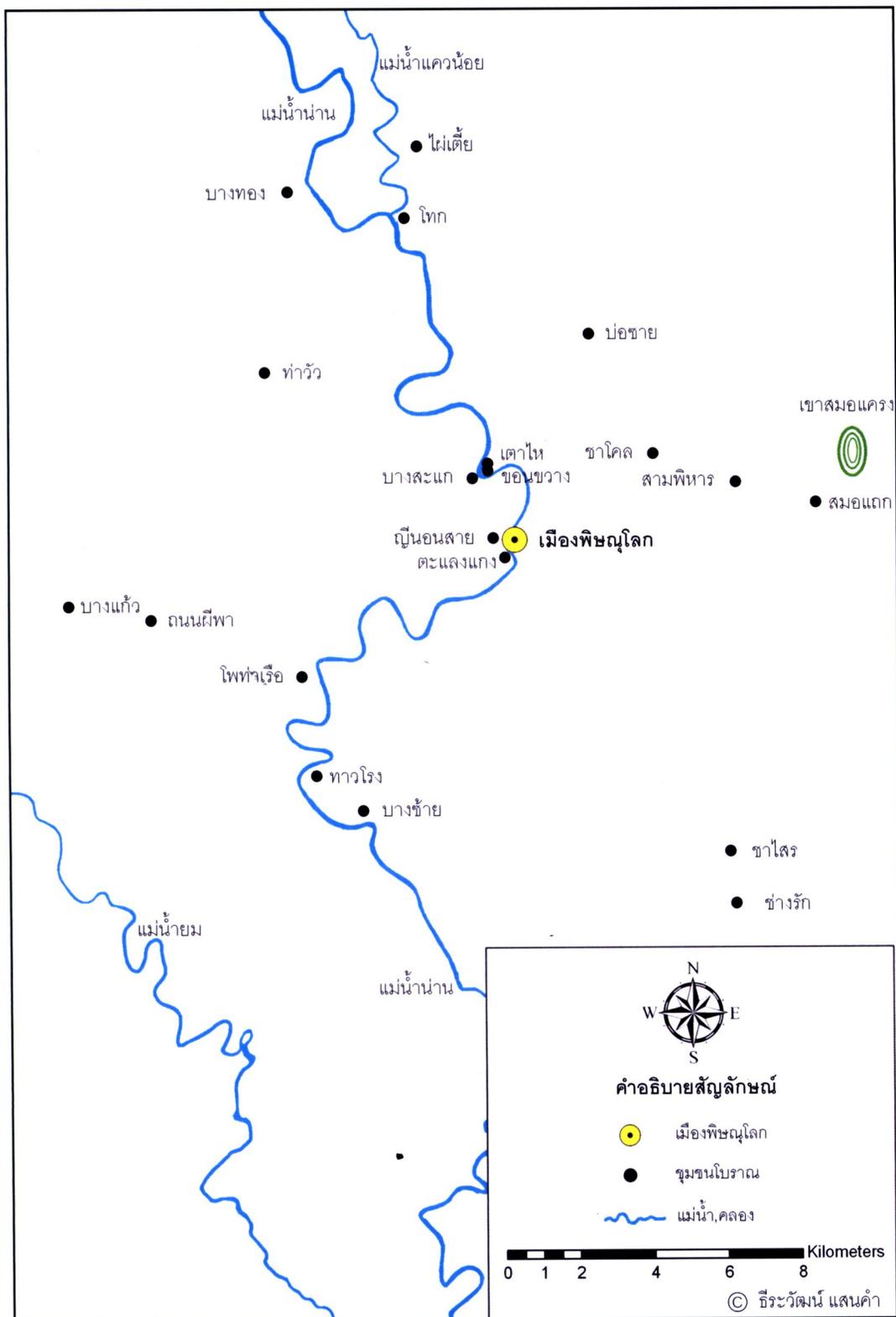
²⁶ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 60-61.

²⁷ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก, หน้า 78.

²⁸ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 60.

²⁹ ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล), “คำบรรยายว่าด้วยกรุงสยาม เมืองสำคัญ และเรื่องอื่นๆ ว่าด้วยสยาม”, ใน บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2512), หน้า 104.

³⁰ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 359-360.

ภาพ 3.2 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งชุมชนโบราณรอบเมืองพิษณุโลกที่ปรากฏในตำราพิชัยสงคราม

3.1.2 ขอบเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลก

การฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นมาใหม่ เมืองพิษณุโลกได้ถูกตั้งให้เป็นหัวเมืองชั้นเอกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา และจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองเพื่อทำหน้าที่ในการปกครอง ควบคุมไพร่พลภายในเมือง ฟื้นฟูบ้านเมือง ดูแลด้านเศรษฐกิจและความสงบเรียบร้อยภายในเมืองตามขอบเขตอำนาจที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ออกกฤษฎีกา แต่ในทางปฏิบัติแล้วเจ้าเมืองและกรมการเมืองมักจะไม่ทำตามกฤษฎีกาอย่างเคร่งครัดเท่าใดนัก มีการแสวงหาอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจนอกเหนือจากกฤษฎีกาดังกล่าวอยู่เรื่อยๆ ซึ่งถือว่าขอบเขตอำนาจของเมืองในทางปฏิบัติสามารถขยายหรือลดหย่อนได้ขึ้นอยู่กับอำนาจการต่อรองของเจ้าเมืองพิษณุโลก ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐต้องส่งขุนนางขึ้นมาทำการควบคุมดูแลการทำหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมือง

ตำแหน่ง สักดินาและที่มาของเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองพิษณุโลก

หลังจากที่มีการส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองพิษณุโลกมีบรรดาศักดิ์และราชทินนามว่า “เจ้าพระยาสุรสีห์³¹ พิศมัยราชชาติพิทยาศิ-เบศราธิบดีอภัยพิริยบรากรมพาหุ เจ้าพระยาพิศณุโลกเอกอุ³²” ถึงแม้ว่าก่อนหน้านี้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาจะมีการตราพระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองขึ้นมาตั้งแต่ช่วงประมาณ พ.ศ. 1997³³ แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีการนำพระโอยการดังกล่าวมาใช้กับเมืองพิษณุโลกอย่างชัดเจน เนื่องจากว่าผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกหลังจากการตราพระโอยการแล้วล้วนแต่เป็นเชื้อพระวงศ์และต่อมาเมืองพิษณุโลกก็มีสถานะเป็นรัฐท้องถิ่น ผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่าพระโอยการนี้น่าจะมีการนำมาใช้กับเมืองพิษณุโลกอย่างจริงจังหลังจากช่วงฟื้นฟูเมือง พ.ศ.2135 เป็นต้นไป และมีการแก้ไขปรับปรุงใช้จนถึงการสถาปนาระบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ.2437

เจ้าเมืองพิษณุโลกถือสักดินา 10,000 สำหรับจำนวนการถือสักดินานี้เป็นส่วนหนึ่งของระบบสักดินาที่เกี่ยวข้องกับกลไกในการควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พล อันเป็นโครงสร้างการจัด

³¹ ศ. พลายน้อย ได้แสดงความเห็นว่า เดิมทีคำว่า “สุรสีห์” น่าจะเขียนเป็น “สุรศรี” เพราะพบในหลักฐานเก่าหลายครั้ง และน่าจะมีการเขียนแก้เป็น “สุรศรี” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แล้วแปรรูปมาเป็น “สุรสีห์” ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ศ. พลายน้อย, วังหน้าพระยาเสือ, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), หน้า 18-20.

³² “พระโอยการแก้ตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน สุภวัณษ์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเบรเยมียส ฟาน ฟลิต และผลงานคัดสรร พลตรี หม่อมราชวงศ์ สุภวัณษ์ เกษมศรี ฯ, (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2552), หน้า 102.

³³ “พระโอยการแก้ตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน เล่มเดิม, หน้า 112-113.

ระเบียบชนชั้นในสังคมของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ซึ่งแบ่งออกเป็นชนชั้นสูง (พระราชวงศ์) ชุนนาง พระสงฆ์ ไพร่และทาส ซึ่งจะมีจำนวนศักดินาลดชั้นกันลงมาตั้งแต่ศักดินา 100,000 จนถึงศักดินา 5 นอกจากนี้จำนวนศักดินายังสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจในด้านสิทธิการถือครองนุกเบิกที่ดินด้วย³⁴ ในกฎมณเฑียรบาลได้ระบุเครื่องแสดงบรรดาศักดิ์ของเจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งถือศักดินา 10,000 ประกอบด้วย “ร่มปลีกล³⁵ สองคัน ทานตระวันเบ็ญคู่หนึ่ง กันชิงหุ้มผ้าแดงคันหนึ่ง เรือกอบแมงดาฤดู 3 ตอน บดลาด สาวตูกุทหัวท้ายนั่งหน้าสอง คานหาม เก้าอี้ทอง ศิรเทศมวยทอง แตรกลางโพง 3 คู่ แลปีกลอง”³⁶

เจ้าเมืองพิษณุโลกคนแรกในช่วงฟื้นฟูบ้านเมืองก็คือ พระยาชัยบุรณ เดิมทีพระยาชัยบุรณผู้นี้ น่าจะเป็นขุนนางในเมืองพิษณุโลกมาก่อน³⁷ ภายหลังคงลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาในคราวที่มีการกวาดต้อนท้าวหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระยาชัยบุรณเป็นขุนนางคนสำคัญในสมเด็จพระนเรศวรปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าเป็นขุนนางที่ทำสงครามร่วมกับพระองค์หลายครั้ง จนอาจถือได้ว่าเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางใจคนหนึ่ง หลังจากจับได้กองทัพกรุงหงสาวดีออกจากดินแดนศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไปได้จึงถูกส่งขึ้นมาเป็น “เจ้าพระยาสุรสีห์”³⁸ เจ้าเมืองพิษณุโลก ดังที่วันวลิตได้บันทึกเกี่ยวกับผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกไว้ว่า “การปกครองหัวเมืองนี้อยู่ในมือของพวกเจ้านายโดยสายเลือดเท่านั้น และหากไม่ใช่เจ้านายก็ตกแก่บุคคลสำคัญเพื่อตอบแทนการรับใช้ชาติบ้านเมือง”³⁹ แม้ว่าพระยาชัยบุรณจะเคยเป็นขุนนางในเมืองพิษณุโลกมาก่อนแต่ต้องถือว่าเป็นขุนนางที่ถูกส่งมาจากศูนย์อำนาจรัฐให้ขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลกและถือว่าเป็นผู้ที่ใกล้ชิดกับศูนย์อำนาจรัฐด้วย

ถัดจากพระยาชัยบุรณไปตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกน่าจะเป็นทายาทของพระยาชัยบุรณที่ขึ้นมาดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลกแทน เพราะว่าเป็นการปกครองหัวเมืองแบบ

³⁴ ดู สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, *อยู่อย่างไพร่ ระบบพื้นฐานในสังคมไทยสมัยจารีต*, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์, 2543), หน้า 73-95.

³⁵ ร่มที่ทำยอดคอให้สูงขึ้นไป มักทำด้วยทองคำ อย่างยอดโถเครื่องแป้ง หรือที่เรียกว่า ปลีกล.

³⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), *กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ*, (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, 2548), หน้า 77-78.

³⁷ สุริยา มุ่งมาตรมิตร, “ข้าราชการในสมเด็จพระนเรศวรมหาราช”, ใน ราม วัชรประดิษฐ์ (บรรณาธิการ), *รายงานประชุมวิชาการสาขาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 2, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2550),* หน้า 46.

³⁸ แม้ว่าจะมีกฎหมายบัญญัติเกี่ยวกับราชทินนามของเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ตาม แต่ในหลักฐานประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ มักจะเรียกเจ้าเมืองพิษณุโลกว่า “เจ้าพระยาพิษณุโลก” ซึ่งก็คือคนๆ เดียวกันกับเจ้าพระยาสุรสีห์

³⁹ ฟาน ฟลิต, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม”, ใน กรมศิลปากร, *รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต)*, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2548), หน้า 8.

จาริตมักปรากฏการสืบทอดตำแหน่งผู้ปกครองแบบสืบสายโลหิต นอกจากนี้ทางศูนย์อำนาจรัฐก็มักจะส่งขุนนางขึ้นมาตรวจสอบการทำหน้าที่ทั้งที่เป็นตำแหน่งยกกระบัตร์และเป็นข้าหลวง ถ้าพบว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกกระทำผิดถึงขั้นประหารชีวิต เมื่อลงโทษประหารชีวิตแล้วก็จะส่งขุนนางที่ใกล้ชิดกับศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาปกครอง ทำให้ตำแหน่งและตระกูลเจ้าเมืองพิษณุโลกมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังจะได้นำเสนอให้ทราบในลำดับต่อไป

ในการปกครองเมืองพิษณุโลก นอกจากจะมีเจ้าเมืองแล้ว ภายในเมืองยังจำเป็นต้องมีขุนนางที่เป็นกรรมการเมืองช่วยเหลือในการบริหารบ้านเมือง ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง⁴⁰ ได้ระบุชื่อราชทินนาม ตำแหน่งและศักดินาขุนนางกรรมการเมืองพิษณุโลกไว้ดังนี้

พระราชฤทธานนพหลภักดี	พระไชยบุรณ์ปลัด	ศักดินา 3,000
ขุนศรีพิไชยสงคราม	ขุนพล	ศักดินา 1,600
หลวงเสนามาตย	มหาดไทย	ศักดินา 1,600
หลวงศรีราชยศ	หลวงเมือง	ศักดินา 1,400
หลวงจตุรศจินดา	หลวงวัง	ศักดินา 1,400
หลวงศรีราชโกษา	หลวงคลัง	ศักดินา 1,400
หลวงศรีทศเคนสวรรค์	หลวงนา	ศักดินา 1,400
หลวงเทพวรชุน	สัสดี	ศักดินา 1,400
ขุนเทพเสนา	ตำรวจในขวา	ศักดินา 1,200
ขุนจันทราเทพ	ตำรวจในซ้าย	ศักดินา 1,200
ขุนโลกรักษา	ดาบขวา	ศักดินา 1,000
ขุนพิทยาเทพ	ดาบซ้าย	ศักดินา 1,000

นอกเหนือจากขุนนางกรรมการเมืองที่กล่าวมาแล้ว ผู้เขียนมีสันนิษฐานว่าตำแหน่งกรรมการเมืองพิษณุโลกน่าจะมียุทธศาสตร์ เพราะหลังจากเปรียบเทียบกับเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งมีฐานะเป็นหัวเมืองชั้นเอกที่อยู่ทางหัวเมืองปักษ์ใต้คู่กับเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอกอยู่ทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ พบว่าตำแหน่งกรรมการเมืองนครศรีธรรมราชมีตำแหน่งยกกระบัตร์ หลวงแพ่งใน หลวงแพ่งนอก หลวงธารภากร กรมปืนใหญ่ กรมปืนน้อยน้อย หลวงกรมลูกวิเศษ หลวงช่าง หลวงอาลักษณ์⁴¹ ซึ่งผู้เขียนเชื่อว่ากรมการตำแหน่งเหล่านี้จะมีในเมืองพิษณุโลกด้วย เพียงแต่ว่า

⁴⁰ “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”, ใน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ครุ 3 ดวง เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 264.

⁴¹ ดู “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 265-266.

ไม่ได้มีการระบุในพระไอยการหรืออาจเป็นความผิดพลาดในการคัดลอกของอาลักษณ์ในชั้นหลังก็เป็นได้

ที่มาของขุนนางกรมการเมืองในระยะแรกน่าจะมีกรมการส่วนหนึ่งถูกส่งมาจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับพระยาชัยบุรณ ส่วนหนึ่งคงเป็นญาติพระยาชัยบุรณและคนในท้องถิ่นที่มีความรู้ความสามารถและฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีพอสมควร แต่ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเป็นปกติสุขแล้วพบว่าเจ้าเมืองสามารถ “จัดหาผู้จะเปนหมื่นแห่งหมื่นนครบาลหมื่นวังหมื่นคลังหมื่นนาหมื่นมหาดไทแลหมื่นพลหมื่นด่านหมื่นแขวง แลตั้งนายขนอนคอยด่านทาง”⁴² เองได้ ซึ่งการจัดหาผู้มาเป็นขุนนางกรมการเมืองต้องเป็นคนในท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกแน่นอน อาจเป็นเครือญาติเจ้าเมืองและผู้มีความรู้ความสามารถ มีฐานะทางเศรษฐกิจในเมือง นอกจากนี้ เจ้าเมืองและกรมการเมืองจะต้องมีวุฒิประการ คือ ชาตวิมุติ คุณวิมุติ วยวิมุติและปัญญาวิมุติ และจะต้องมีอิทธิบัตติ 4 คือ ฉันทาธิบติ วิริยาธิบติ จิตาธิบติและวิมังสาธิบติ⁴³

อำนาจการแต่งตั้งกรมการเมืองระดับสูง เช่น ปลัดเมืองก็จะเป็นหน้าที่ของเสนาบดีกรมมหาดไทย ขกกระบัตรเป็นหน้าที่ของเสนาบดีกรมวัง สัสดีเป็นหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดี เป็นต้น ส่วนกรมการเมืองระดับรองลงมาก็แต่งตั้งโดยกรมใหญ่และกรมอื่นๆ แยกกันตามสายงาน⁴⁴ แต่ในทางปฏิบัติแล้วเป็นไปได้ว่าเจ้าเมืองสามารถเลือกแต่งตั้งขุนนางของเมืองบางตำแหน่งได้เองแล้วให้ศูนย์อำนาจรัฐรับรอง ยกเว้นตำแหน่งขกกระบัตรซึ่งมักจะเป็นขุนนางที่ศูนย์อำนาจรัฐส่งมาเป็นส่วนใหญ่ แสดงว่าเจ้าเมืองเป็นผู้มีอำนาจโดยตรงในเมืองโดยที่ศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถเข้าไปควบคุมหรือแต่งตั้งขุนนางกรมการเมืองในหัวเมืองได้ การที่เจ้าเมืองมีอำนาจแต่งตั้งกรมการเมืองเองได้อาจสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถในการต่อรองอำนาจระหว่างหัวเมืองใหญ่กับศูนย์อำนาจรัฐที่มีความพยายามในการสร้างสมดุลทางอำนาจระหว่างกันมาโดยตลอด และสิทธิในการตั้งขุนนางในเมืองได้เองก็ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจสูงมากในระดับท้องถิ่น

อำนาจหน้าที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลก

ในพระราชกำหนดเก่าที่ตราขึ้นในปี พ.ศ.2270 ได้ระบุถึงอำนาจและหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองไว้หลายประการ แต่ถึงกระนั้นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ใช้อำนาจนอกกฎหมาย

⁴² “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา 3 ดวง เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 420-421.

⁴³ “พระราชกำหนดเก่า”, ใน คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา 3 ดวง เล่ม 3, (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2529), หน้า 275-276.

⁴⁴ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, ขุนนางอยุธยา, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536), หน้า 146.

และละเมิดกฎหมายอยู่บ่อยครั้ง อำนาจและบทบาทหน้าที่หลักของเจ้าเมืองตามกฎหมายฉบับนี้คือการควบคุมไพร่พลและการดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยของเมือง ดังข้อสรุปต่อไปนี้

ในการติดต่อกับศูนย์อำนาจรัฐไม่ว่าขุนนางหรือพระมหากษัตริย์ต้องมีหนังสือแจ้งก่อนทุกครั้ง เจ้าเมืองต้องไม่พรากรหญิงชาวบ้านมาเป็นภรรยาหรือเป็นทาส ยกเว้นด้วยความยินยอมจากบิดามารดา และในการใช้แรงงานไพร่สามารถใช้ได้เฉพาะราชการแผ่นดินเท่านั้น ในกรณีการใช้ประโยชน์ส่วนตัวเจ้าเมืองต้องจ่ายค่าแรง

หน้าที่สำคัญของเจ้าเมืองในการดูแลสุขทุกข์ของราษฎรเป็นเรื่องการป้องกันภัยจากโจรผู้ร้าย และถ้าไม่สามารถปราบปรามต้องแจ้งส่วนกลาง มิฉะนั้นจะถือเป็นโทษหนัก ในการพิจารณาคดีความต่างๆ ต้องให้ยกกระบัตรรับรู้โดยเป็นผู้ตรวจสอบคำสั่งตราจากศูนย์อำนาจรัฐ มิให้มีการสั่งการนอกข้อกฎหมาย และห้ามโอนถ่ายกำลังคนด้วยการโอนไพร่สมสังกัดพรรคที่หมายถึงไพร่หานายเดิมไม่ได้เข้าเป็นไพร่สมประจำหัวเมือง ด้วยเกรงว่าเป็นการชองสมกำลังให้กับมูลนายคนใดคนหนึ่ง

หน้าที่อื่นนอกเหนือจากนี้ เป็นหน้าที่หลักของเจ้าเมืองที่กำหนดไว้แต่เดิม เช่น ต้องตรวจตราเขตแดนของเมือง กำหนดเขตด่านรักษาหรือทำขวากหนามกันเขตเชื่อมต่อ เพื่อป้องกันโจรผู้ร้าย และให้คอยตระเวนด่านระวังชาวลาว มอญ พม่า ไทยใหญ่ เขมร ที่เดินทางผ่านด่านโดยไม่มีตราหรือปลอมตรา รวมทั้งให้คอยดักจับพระสงฆ์ปลอมไว้เป็นชาวด่าน ส่วนกิจการในเมืองกำหนดให้เจ้าเมืองต้องควบคุมประชากรชาวเมือง ด้วยการควบคุมสารบบบัญชีไพร่ทหาร ข้าพระโยมสงฆ์ รวมทั้งสืบหาเกลี้ยกล่อมคนไม่มีสังกัด ข้าหนีเจ้า ไพร่หนีนาย คนชุ่มช่อนจรจัดแตกฉานไปอยู่เมืองอื่นหรือตามป่าดง รวมทั้งรับเรื่องราวร้องทุกข์ผู้ข่มเหงไพร่ราษฎร แล้วแจ้งไปยังศูนย์อำนาจรัฐ

ด้านการปกครองเจ้าเมืองมีหน้าที่จัดตั้งกรมการเมืองให้ครบตำแหน่ง คอยตรวจตราดูแลขุนนางส่วนกลางที่ไปติดต่อกับราชการในหัวเมืองมิให้เกิดการข่มเหงคุกคามทรัพย์สินราษฎร ถ้าจัดการเองไม่ได้ขอให้ขุนนางผู้นั้นกลับถึงศูนย์อำนาจรัฐจึงค่อยมีหนังสือบอกเข้ามายังลูกขุน ฦศลา ประการสุดท้ายคือ เจ้าเมืองต้องจัดให้มีพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสำหรับขุนนางในเมืองทุกคน เนื่องในพระราชพิธีตรุษ-สารททุกปี ยกเว้นยกกระบัตรที่ต้องเดินทางกลับศูนย์อำนาจรัฐเพื่อถือน้ำพร้อมกับเข้ามารายงานสุขทุกข์ราษฎรเมืองนั้นต่อศูนย์อำนาจรัฐ⁴⁵

⁴⁵ ดู “พระราชกำหนดเก่า”, ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา 3 ดวง เล่ม 3, หน้า 185-191.; วาธุณี โอสธารมณ, เมืองสุพรรณบนเส้นทางเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8- ต้นพุทธศตวรรษที่ 25, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), หน้า 155-156.

พระโอยการอาญาหลวงยังระบุว่า เจ้าเมืองสามารถตั้งขุนนางในเมืองได้เอง ศูนย์อำนาจรัฐได้ให้อำนาจแก่เจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้งและปลดขุนนางในเมืองได้เองตามสมควร โดยศูนย์อำนาจรัฐจะไม่ยุ่งเกี่ยว แต่ถ้าไม่สามารถตั้งได้ครบจำนวนให้แจ้งมายังศูนย์อำนาจรัฐเพื่อจะได้ส่งคนไปเป็นขุนนางให้ครบ⁴⁶

การติดต่อราชการระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐนั้น จะมีการติดต่อผ่านเจ้าพระยาจักรีซึ่งเป็นสมุหนายกที่ได้รับมอบหมายจากพระมหากษัตริย์ให้กำกับดูแลราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ เอกสารที่ส่งไปจากศูนย์อำนาจรัฐจะเรียกว่า “ท้องตรา” หรือ “สารตรา” ซึ่งเป็นหนังสือของเสนาบดีจากศูนย์อำนาจรัฐมีไปยังเจ้าเมือง โดยเสมียนจะคัดลอกข้อความลงในกระดาษสาเพื่อให้เสนาบดีหรือเจ้ากรมได้ลงตราประทับตามตำแหน่งและส่งออกไป ส่วนหนังสือรายงานจากหัวเมืองจะเรียกว่า “ใบบอก” ซึ่งเป็นเอกสารรายงานของขุนนางส่วนภูมิภาคหรือข้าหลวงต่างพระเนตรพระกรรณที่ถูกส่งไปกระทำการเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐ⁴⁷

ที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองพิษณุโลกพึงกระทำ แต่ในทางปฏิบัติพบว่าการที่ศูนย์อำนาจรัฐขาดกลไกการตรวจสอบที่มีประสิทธิภาพจึงมักประสบปัญหาการข่มเหงกดขี่ไพร่ ชูครีตช่วยจากราษฎร และพยายามแสวงหาอำนาจผ่านปัจจัยทางค้ำแดนเศรษฐกิจด้วย ดังที่ วัน วลิตได้บันทึกไว้ว่า เจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่ และไม่ได้กระทำตามกฎหมายเลย

เขามิได้รับอนุญาตให้เริ่มก่อสงครามทำลายสันติภาพ หรือเปลี่ยนแปลงกฎหมายที่เขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร และข้อกำหนดบัญญัติต่างๆ โดยมิได้รับคำแนะนำหรือเห็นพ้องด้วยจากพระเจ้าแผ่นดิน แต่เนื่องจากข้าหลวงเหล่านี้แต่ละคนมีเกียรติยศและเป็นที่นับถือของชาวเมืองเสมือนดังเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และได้รับความเคารพนับถือในลักษณะที่สูงส่งกว่ามนุษย์ธรรมดา พวกเขาจึงสามารถบิดเบือนและเปลี่ยนแปลงกฎหมายเหล่านี้ทั้งหมดได้ตามความพอใจของตนและไม่เป็นอันตรายใดๆ ต่อตนเอง เพราะไม่มีใครสามารถออกไปจากเมืองได้โดยมิได้รับอนุญาตอย่างถูกต้อง ดังนั้นถ้าคนหนึ่งคนใดจะตั้งใจไปร้องเรียนที่ราชสำนักที่กรุงศรีอยุธยาหรือที่ศาลสถิตยุติธรรมเกี่ยวกับความลำบากเดือดร้อนต่างๆ แล้ว เขาจะถูกกีดกันขัดขวางและไม่ได้รับอนุญาตให้ไป⁴⁸

⁴⁶ “พระโอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 398-399.

⁴⁷ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตติยะ, หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, 2525), หน้า 73-74.; สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, บันทึกเรื่องการปกครองของไทยสมัยอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2549), หน้า 44.

⁴⁸ ฟาน ฟลิต, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม”, ใน กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 92-93.

หน้าที่ในการตรวจสอบราชการเมืองพิษณุโลกของยกกระบัตรเมือง

ยกกระบัตรเป็นตำแหน่งขุนนางที่กรมมหาดเล็กหรือกรมวังแต่งตั้งไปประจำหัวเมือง เป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านการปกครองและกฎหมาย เป็นตัวแทนของศูนย์อำนาจรัฐที่ไปทำหน้าที่ตรวจสอบการทำราชการของเจ้าเมือง เจ้าเมืองจะทำอะไรโดยยกกระบัตรไม่รับรู้ไม่ได้ มีท้องตราออกไปจากราชธานี ยกกระบัตรก็ต้องอยู่ฟังด้วย⁴⁹ ถึงแม้ว่ายกกระบัตรจะเป็นเสมือนตัวแทนของศูนย์อำนาจรัฐ แต่ก็พบว่ายกกระบัตรเองก็มีความพยายามในการแสวงอำนาจและความมั่งคั่งโดยการกระทำละเมิดกฎหมายด้วย หน้าที่การตรวจสอบของยกกระบัตรมีระบุในพระไอยการอาญาหลวงสามารถสรุปได้ดังนี้

- (1) ถ้าพระมหากษัตริย์ตรัสสั่งเจ้าเมืองประการใด ให้ยกกระบัตรรับรู้ด้วย
- (2) ถ้าเจ้าเมืองจะไปราชการสงครามให้ยกกระบัตรไปกับเจ้าเมือง ถ้าในเมืองมีการฝักซ้อมการรบหรือรณรงค์สงคราม ก็ต้องให้ยกกระบัตรดูแลรับผิดชอบด้วย
- (3) ยกกระบัตรสามารถถวายรายงานต่อพระมหากษัตริย์เรื่องต่างๆ ในเมืองได้โดยที่เจ้าเมืองไม่มีสิทธิ์ห้าม
- (4) ถ้าผู้พิจารณาจับฟ้องคดีความของราษฎรแล้วทำเรื่องนานช้าให้ราษฎรเดือดร้อน ยกกระบัตรสามารถเอาคดีนั้นบอกแก่เจ้าเมืองได้ หรือถ้าราษฎรจะร้องทุกข์สามารถร้องฟ้องกับยกกระบัตรได้ ก็ให้ยกกระบัตรเอาคดีดังกล่าวมาพิจารณาหาความจริงให้ปรากฏ
- (5) ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระราชกำหนดไว้ว่า เมื่อจะถึงการพระราชพิธีเสกข้าวเผ่าข้าว ให้เจ้าเมืองเอาพลไพร่พลทั้งหลายออกเลี้ยงนอกเมืองก็ให้ยกกระบัตรรู้เห็นด้วย
- (6) ห้ามยกกระบัตรปฏิบัติตนผิดกฎหมาย อย่ามีใจโลภหลง อย่าเจรจาสุาวาท อย่าเห็นแก่ความโกรธ จงมีใจกรุณาแก่ราษฎร คอยดูแลเมืองช่วยเจ้าเมือง
- (7) ถ้าเจ้าเมืองและกรมการเมืองไปที่อื่นต้องให้ยกกระบัตรไปด้วย
- (8) ถ้าเห็นคดีมิชอบให้ว่ากล่าวห้ามปรามเจ้าเมืองให้ทราบ ถ้าเจ้าเมืองไม่ฟังให้ให้กราบทูลมายังพระมหากษัตริย์ให้ทรงทราบ⁵⁰

แต่ในทางปฏิบัติก็พบว่า ผู้ที่ถูกส่งขึ้นมาทำหน้าที่ยกกระบัตรก็มักแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งให้แก่ตัวเอง โดยการร่วมมือกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองแสวงหาอำนาจนอกเหนือจากที่ศูนย์อำนาจรัฐมอบให้ ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐต้องออกกฎหมายเพื่อป้องกันการแสวงหาอำนาจของยกกระบัตรเมือง เช่น มาตรา 142 ในพระไอยการอาญาหลวงห้ามไม่ให้ยกกระบัตรซึ่งได้รับ

⁴⁹ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, เล่มเดิม, หน้า 34.

⁵⁰ ดู “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 443-445.

หน้าที่ให้ไปตรวจไม้กฤษณา นอระมด งาช้าง ผ่างและไม้หอม ลักลอบเอาของป่าเหล่านี้ขายใน กลางป่าเสียเอง⁵¹ เป็นต้น

การควบคุมผู้คนภายในเมือง

การควบคุมผู้คนของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา นั้น ศูนย์อำนาจรัฐได้ใช้ระบบศักดินาเป็น รูปแบบทางการปกครอง ผู้ที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไปถือว่าเป็นมูลนาย ผู้ที่มีศักดินา 10-25 ถือว่า เป็นไพร่ ส่วนผู้ที่มีศักดินา 5 ถือว่าเป็นทาส ไพร่ก็คือราษฎรสามัญทั่วไปทั้งชายหญิงที่ไม่ได้เป็น มูลนายและไม่ได้เป็นทาส ไพร่ทุกคนจะต้องลงทะเบียนขึ้นสังกัดมูลนายซึ่งได้แก่ เจ้านายและขุน นาง⁵² ไพร่เป็นคนส่วนใหญ่ในสังคม ไพร่มี 2 ประเภท คือ ไพร่หลวงกับไพร่สม ไพร่หลวง หมายถึงไพร่ของพระมหากษัตริย์และจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 6 เดือนต่อปี เรียกว่า ทำราชการ อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์จะพระราชทานให้อยู่ในการปกครองของมูลนายตามกรม กองที่บริหารราชการ ขุนนางเหล่านี้จึงมีฐานะเป็นนาย ส่วนไพร่สมนั้น เป็นไพร่ส่วนตัวของมูล- นายและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ทำราชการ แต่ต้องรับใช้เจ้านายของตน⁵³

ในหัวเมืองไพร่หลวงจะอยู่ในกำกับดูแลของเจ้าเมือง และเจ้าเมืองก็จะมีไพร่สมและทาส เป็นของตัวเองด้วย มีการอนุญาตให้ไพร่หลวงและไพร่สมที่อยู่ห่างไกลและเดินทางมาเข้าเวรไม่ สะดวก สามารถส่งผลผลิตและเงินมาแทนแรงงานได้ โดยเรียกไพร่เหล่านี้ว่า ไพร่ส่วย แต่ถ้ามีศึก สงครามบรรดาไพร่ส่วยก็จะถูกเกณฑ์มารบเช่นเดียวกันกับไพร่ทั่วไป⁵⁴ ลักษณะเช่นนี้เจ้าเมืองก็จะ มีวิธีการควบคุมไพร่หลวงและไพร่สมที่แตกต่างกัน โดยไพร่หลวงก็จะเป็นทหารดูแลความสงบ เรียบร้อยภายในเมืองและป้อมค่านต่างๆ ซ่อมแซมป้อมปราการและสร้างศาสนสถาน ส่วนไพร่สม ก็จะถูกมูลนายใช้แรงงาน ไพร่สมเป็นเสมือนสมบัติส่วนตัวของมูลนายจะใช้งานส่วนตัวได้ และ กฎหมายได้เปิดช่องโหว่ไว้ให้มูลนายสามารถใช้งานไพร่ได้โดยไม่ระบุระยะเวลาที่แน่นอน⁵⁵

การใช้ระบบศักดินาได้ขยายเข้าไปครอบงำการบริหารและการปกครองในหัวเมือง ถือว่า เป็นความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐที่จะลดทอนอำนาจของเจ้าเมืองและกรมการเมืองลง⁵⁶ แต่

⁵¹ “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 446.

⁵² ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, เล่มเดิม, หน้า 21.

⁵³ อคิน รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์, ปรากฏทอง สิริสุข, หม่อมราชวงศ์ และพระณี ฉัตรพลรักษ์ (แปล), สังคมไทยในสมัย ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 45-46.

⁵⁴ อัญชลี สุสาธิต, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2545), หน้า 29.

⁵⁵ สุราชัย อัมประเสริฐ, “เศรษฐกิจสมัยอยุธยา พ.ศ.2112-2310 : เศรษฐกิจแบบไม่ทำเองใช้เอง”, เมืองโบราณ, 31(1), 2548, หน้า 76.

⁵⁶ มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, เล่มเดิม, หน้า 16-17.

ในทางปฏิบัติแล้ว ในหัวเมืองเจ้าเมืองยังคงมีอำนาจสิทธิขาดในการควบคุมไพร่ทั้งหมดภายในเมืองได้โดยตรง เมื่อเจ้าเมืองและกรมการเมืองควบคุมไพร่ในสังกัดทั้งไพร่สมและไพร่หลวง จึงมีการปะปนกันในการใช้งานราชการ อย่างไรก็ตาม มูลนายย่อมหลีกเลี่ยงการใช้ไพร่สมของตนทำงานให้รัฐเท่าที่สามารถทำได้ และถ้ามีโอกาสก็ย่อมจะปกป้องไม่ให้ไพร่สมของตนทำงานหนักเกินไป⁵⁷

ในช่วงที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา มีการค้ากับต่างชาติอย่างเฟื่องฟู ไพร่สมมักจะถูกมูลนายใช้แรงงานในการจัดหาส่วยหรือสินค้าเพื่อแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งให้แก่ตนเองมากกว่าควบคู่กับการใช้ทาสที่อยู่ในการควบคุมของมูลนาย การที่เจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ และมีไพร่ซึ่งเป็นชาวเมืองจำนวนมาก น่าจะมีการใช้แรงงานทั้งไพร่หลวงและไพร่สมในการหาสินค้า โดยไพร่หลวงก็ไม่ต้องทำราชการหาสิ่งของมาส่งแทนการทำราชการได้ จนทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจและมั่งคั่งมากที่สุดคนหนึ่งในศูนย์อำนาจรัฐ ดังที่พ่อค้าชาวฮอลันดาที่เข้ามาทำการค้ายังกรุงศรีอยุธยาเมื่อปี พ.ศ.2179 ได้บันทึกว่า “ออกญาพิษณุโลกเป็นมุขมนตรีผู้ร่ำรวยที่สุดและมีอิทธิพลมากที่สุดของอาณาจักร”⁵⁸

สำหรับการปกครองในท้องถิ่นเมืองพิษณุโลก น่าจะเริ่มต้นจาก “หมู่บ้าน” ซึ่งมีผู้ใหญ่บ้านหรือนายบ้านเป็นหัวหน้าปกครอง หลายหมู่บ้านรวมกันเป็น “ตำบล” มีกำนันซึ่งจะได้รับบรรดาศักดิ์ “พัน” เป็นหัวหน้าปกครอง หลายๆ ตำบลรวมกันเป็น “แขวง” มีหมื่นแขวงเป็นผู้ปกครอง หลายๆ แขวงรวมกันเป็นเมือง มี “เจ้าเมือง” หรือ “ผู้รั้งเมือง” ปกครอง⁵⁹ เมืองในชั้นนี้หมายถึงเมืองบริวาร ซึ่งจะถูกปกครองอีกชั้นหนึ่งโดยเจ้าเมืองพิษณุโลก เพราะถือว่าเป็นผู้ที่มีอำนาจสูงสุดภายในเมืองใหญ่หรือหัวเมืองที่เมืองขนาดเล็กเข้ามาสังกัดเป็นเมืองบริวาร ผู้ปกครองในแต่ละระดับก็จะควบคุมไพร่พลในความดูแลของตน ทั้งในการทำราชการสงคราม การเก็บส่วย การดูแลด่านและดูแลบ้านเมือง

นอกจากนี้ ภายในเมืองพิษณุโลกยังมี “พระสงฆ์” ซึ่งประจำอยู่ตามวัดภายในเมืองหรือชุมชนต่างๆ การปกครองของคณะสงฆ์ภายในเมืองพิษณุโลกปรากฏหลักฐานว่ามีตำแหน่งพระสังฆราชาเป็นเจ้าคณะปกครอง ซึ่งสันนิษฐานว่าพระสังฆราชาน่าจะประจำอยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และพบว่าเมืองชุมพรตำแดงมีพระครูศิริมานนท์ เมืองชุมแสงสงครามมีพระครูอริยมุนี

⁵⁷ นันทิชา สว่างวุฒิธรรม, การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ.2325-2448), วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525, หน้า 55-56.

⁵⁸ นันทา สุกกุล (แปล), เอกสารของฮอลันดาสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2185 (ค.ศ.1608-1620 และ ค.ศ.1624-1642), (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2513), หน้า 140-141.

⁵⁹ ถนอม อานามวัฒน์และคณะ, ประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มแรกจนถึงสิ้นอยุธยา, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518), หน้า 290.

และเมืองนครไทยมีพระครุธรรมเสนาเป็นพระครูปกครองคณะสงฆ์ ส่วนเมืองบริวารอื่นๆ เช่น เมืองนครชุมและเมืองชาติตระการ ปรากฏหลักฐานว่าเป็นเมืองที่ไม่มีพระสงฆ์ตำแหน่งพระครูปกครอง⁶⁰

เมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

ก่อนการทิ้งเมือง พ.ศ.2127 เราพบหลักฐานว่าเมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวาร 8 เมือง แต่หลังจากที่มีการฟื้นฟูเมืองขึ้นมาใหม่เราพบหลักฐานในบันทึกของลา ลูแบร์ว่าเมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวาร 10 เมือง⁶¹ ซึ่งเพิ่มขึ้นจากเดิมจำนวน 2 เมือง แต่ในบันทึกดังกล่าวไม่ได้ระบุชื่อเมืองด้วยการศึกษาของผู้เขียนทำให้ทราบรายชื่อเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกหลังการฟื้นฟูเมืองได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมขรสำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองชาติตระการ เมืองนครชุม เมืองเทพบุรี และเมืองนครป่าหมาก ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองระบุดัตตินิกายของเจ้าเมืองบริวารที่ขึ้นกับเมืองพิษณุโลกว่าถือศักดินาคณะ 1,600⁶²

แต่การเพิ่มขึ้นของเมืองบริวารจากจำนวน 8 เมืองเป็น 10 เมืองนั้น ไม่ได้ทำให้เมืองพิษณุโลกมีอาณาเขตหรือปริมณฑลอำนาจเพิ่มขึ้นเลย เพราะเมืองที่เกิดขึ้นใหม่มีพัฒนาการมาจากชุมชนเดิมที่อยู่ในเขตเมืองพิษณุโลก แล้วก็มีการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองในภายหลัง นอกจากนี้ยังพบว่าเมืองพิษณุโลกมีอาณาเขตลดน้อยลง เนื่องจากการแบ่งเมืองพิพัฒและเมืองพิบูรณ์ที่เคยเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกไปเป็นเมืองบริวารของเมืองพิชัย การแบ่งเมืองบริวารดังกล่าวน่าจะ เป็นนโยบายของศูนย์อำนาจรัฐที่ต้องการสร้างดุลอำนาจในท้องถิ่นระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองพิชัย เพื่อป้องกันการแสวงหาและสั่งสมอำนาจต่อต้านศูนย์อำนาจรัฐ ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่างๆ ก็จะพบว่าเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเกิดขึ้นใหม่อีก 4 เมือง คือเมืองชาติตระการ เมืองนครชุม เมืองเทพบุรีและเมืองนครป่าหมาก แต่มีจำนวนเมืองบริวารเพิ่มขึ้นเพียง 2 เมือง ทั้งนี้ก็เนื่องจากการแบ่งเมืองพิพัฒและเมืองพิบูรณ์ซึ่งเคยเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกมาก่อน 2 เมืองให้แก่เมืองพิชัยนั่นเอง

การเกิดขึ้นของเมืองบริวารใหม่ทั้ง 4 เมืองนี้น่าจะเกิดขึ้นจากผลของการขยายตัวทางการค้าในช่วงเวลานี้ เพราะแต่ละเมืองตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นชุมทางคมนาคมและเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเส้นทางในกลุ่มแม่น้ำแควน้อย ซึ่งพบว่าเมืองที่ก่อรูปเมืองขึ้น

⁶⁰ ดูตำนานพระอารามแลท่าเนียบสมณศักดิ์, (กรุงเทพฯ : วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, 2543), หน้า 79-80.

⁶¹ มອງซิเออร์ ลา ลูแบร์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), เล่มเดิม, หน้า 250.

⁶² “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 264.

ใหม่ 3 เมือง คือเมืองชาติตระการ เมืองนครชุมและเมืองเทพบุรีตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำนี้ ส่วนเมืองนครป่าหมากก็ตั้งอยู่ใกล้กับจุดที่แม่น้ำวังทองไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่าน ศูนย์อำนาจรัฐน่าจะมีบทบาทสำคัญในการตั้งเมืองเหล่านี้ขึ้นมา ทั้งนี้ก็เพราะศูนย์อำนาจรัฐต้องการจำนวนส่วยสินค้าเพิ่มมากขึ้น เพื่อตอบสนองความต้องการสินค้าของพ่อค้าต่างชาติ

เมืองบริวารที่ก่อรูปเมืองขึ้นใหม่ในลุ่มแม่น้ำแควน้อย

ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำแควน้อยมีเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเกิดขึ้นในช่วงยุคเศรษฐกิจเฟื่องฟูจำนวน 3 เมือง คือเมืองชาติตระการ เมืองนครชุมและเมืองเทพบุรี ซึ่งน่าจะก่อรูปเมืองขึ้นจากปัจจัยทางเศรษฐกิจที่ขยายตัวเป็นอย่างมาก กอรปกับเมืองเหล่านี้ตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมสำคัญระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองนครไทยและเมืองเวียงจันทน์ นอกจากนี้ ผลกระทบจากการกวาดต้อนเทครัวน่าจะทำให้ผู้คนจำนวนไม่น้อยหลบหนีขึ้นมาตามเส้นทางนี้ แล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกับชุมชนเดิมจนทำให้เกิดการก่อรูปเมืองขึ้น

เมืองชาติตระการ มีการพบร่องรอยชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดิน 3 ชั้นในเขตตำบลชาติตระการ อำเภอชาติตระการ จังหวัดพิษณุโลก⁶³ เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 300 x 150 เมตร ในเขตชุมชนโบราณพบร่องรอยของวัดเก่าและเศษภาชนะดินเผาเคลือบแบบสังคโลกสุโขทัย ภาชนะแบบจีนสมัยราชวงศ์หมิง ภาชนะดินเผาแบบเผาแกร่งและแบบธรรมดากระจายอยู่ ซึ่งจัดเป็นของในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20-21 ลงมา⁶⁴ นักวิชาการสันนิษฐานว่าร่องรอยชุมชนโบราณดังกล่าวคือเมืองชาติตระการ

ชื่อเมืองชาติตระการปรากฏหลักฐานครั้งแรกในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา รว พ.ศ. 2127 ก่อนการกวาดต้อนเทครัวชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือว่าเป็นชุมชนหน้าด่านแห่งหนึ่งที่สมเด็จพระนเรศวรทรงส่งม้าเร็วไปบอกให้ปิดด่านเพื่อป้องกันชาวไทยใหญ่จะหลบหนีไปเขตล้านช้าง⁶⁵ แม้จะปรากฏหลักฐานในพระราชพงสาวดารว่าเป็นชุมชนมาก่อนการกวาดต้อนเทครัวและพบหลักฐานทางโบราณคดีที่กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 20-21 อยู่ภายในเมือง⁶⁶ แต่ผู้เขียนได้จัดให้เมืองชาติตระการเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกที่เกิดขึ้นหลังจากการฟื้นฟูบ้านเมือง พ.ศ.2135

⁶³ ปราณี แจ่มขุนเทียน, “เมืองพิษณุโลก : หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี”, ใน ประเสริฐ ณ นคร (บรรณาธิการ), รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก, (เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2536), หน้า 92.

⁶⁴ ศรีศักร วัลลิโภคม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองออกแตก”, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), หน้า 49.

⁶⁵ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 280.

⁶⁶ ปราณี แจ่มขุนเทียน, “เมืองพิษณุโลก : หลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี”, ใน เล่มเดิม, หน้า 93.

เนื่องจากผู้เขียนเชื่อว่าก่อนหน้านั้นบริเวณที่ตั้งเมืองชาติตระการน่าจะเป็นเพียงชุมชนระดับหมู่บ้านหรือตำบลที่เป็นจุดแวะพักบนเส้นทางระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองนครไทยและบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขงและเป็นจุดตั้งด่านตรวจเท่านั้น การขยายตัวของชุมชนและก่อรูปเป็นเมืองน่าจะเกิดจากผลกระทบของการขยายตัวทางการค้าและการกวาดต้อนนครรัฐชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ทำให้ชาวเมืองบางส่วนต้องหนีเข้าป่าและเดินทางอพยพไปอยู่บ้านเมืองที่ห่างไกลในหุบเขา หากพิจารณาจากลักษณะทางกายภาพก็จะพบว่า บริเวณที่ตั้งของเมืองชาติตระการเป็นที่ราบหุบเขานาดย่อมและอยู่บนเส้นทางระหว่างเมืองพิษณุโลกกับบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขงที่ห่างไกลจากเมืองพิษณุโลก จึงเป็นไปได้ว่ามีราษฎรจำนวนมากหลบหนีการกวาดต้อนนครรัฐขึ้นมาอยู่ที่เมืองชาติตระการตามเส้นทางเส้นนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งราษฎรที่อยู่ริมแม่น้ำแควน้อยในเขตเมืองไทยบุรี

หลังจากการฟื้นฟูเมืองพิษณุโลก พ.ศ.2135 เมืองชาติตระการน่าจะเป็นชุมชนขนาดใหญ่จนได้รับการตั้งเป็นเมืองขึ้น ดังปรากฏชื่อเมืองชาติตระการในแผนที่เมืองพิษณุโลกในตำราพิชัยสงคราม ว่าอยู่ห่างจากเมืองพิษณุโลกประมาณ 3,909 เส้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ⁶⁷ ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ 22-23 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่การค้าเฟื่องฟู เมืองชาติตระการน่าจะเป็นฐานทางด้านเศรษฐกิจที่สำคัญเมืองหนึ่งของพิษณุโลก เนื่องจากเมืองนี้ตั้งอยู่ในเขตที่มีทรัพยากรของป่า เช่น ไม้ฝาง ครั่งและขี้ผึ้งจำนวนมาก

เมืองนครชุม ตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มหุบเขากลางเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางทิศเหนือของเมืองนครไทย ในเขตตำบลนครชุมและตำบลน้ำกุ่ม อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ไม่พบซากโบราณสถานขนาดใหญ่ แต่มีการพบเศษภาชนะดินเผาทั้งแบบสังคโลก แบบไหหินและแบบธรรมดากระจายอยู่ทั่วไป⁶⁸ นอกจากนี้ ยังพบร่องรอยแนวคันดินกว้างประมาณ 3 เมตรที่ขุดเป็นวงค่อนข้างกลมรอบแนวเขาดลันกัน 3 วงใกล้กับพื้นที่ตั้งของเมืองด้วย⁶⁹ แต่ยังไม่มีการศึกษาแน่ชัดว่าแนวคันดินรอบแนวเขาดังกล่าวทำหน้าที่อะไร

เมืองนครชุมน่าจะก่อรูปเมืองขึ้นจากปัจจัยทางการค้าของป่าที่ขยายตัวในภูมิภาคประมาณพุทธศตวรรษที่ 21-23 เนื่องจากพื้นที่เมืองนครชุมถูกแวดล้อมไปด้วยเขาทั้ง 4 ด้าน⁷⁰ จึงเป็นแหล่งของป่าที่สำคัญ เช่น หนังกวาง เขากวาง งาช้าง นอแรด ขางไม้ ขี้ผึ้งและครั่ง เป็นต้น

⁶⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ), ศรีรามเทพนคร : รวมความเรียงว่าด้วยประวัติศาสตร์อยุธยาตอนต้น, (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม, 2527), หน้า 22.

⁶⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, เล่มเดิม, หน้า 51.

⁶⁹ ขวัญทอง สอนศิริ (บรรณาธิการ), พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ่อขุนบางกลางท่าว) พระปฐมกษัตริย์ ผู้สร้างชาติไทย, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2553), หน้า 102.

⁷⁰ ขวัญทอง สอนศิริ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 102.

นอกจากนี้ เมืองนครชุมยังตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าติดต่อระหว่างบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำน่านกับบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขง เช่น เมืองบ่อแตน เมืองแก่นท้าวและเมืองไชยะบุรีด้วย⁷¹

ปราณี แจ่มขุนเทียน กล่าวไว้ในรายงานการศึกษาชุมชนโบราณเมืองนครไทย อำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลกว่า เมืองชาติตระการและเมืองนครชุมเป็นเมืองบริวารหรือเมืองหน้าด่านเมืองหนึ่งของเมืองนครไทย⁷² แต่จากการศึกษาหลักฐานประวัติศาสตร์ของผู้เขียนพบว่า เมืองชาติตระการและเมืองนครชุมล้วนแต่เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกที่มีสถานะเท่าเทียมกันกับเมืองนครไทย เจ้าเมืองทั้งสามเมืองมีศักดินา 1,600 เท่ากัน⁷³ จึงเป็นไปได้ที่เมืองชาติตระการและเมืองนครชุมจะเป็นเมืองบริวารหรือเมืองหน้าด่านของเมืองนครไทย อาจจะมีเพียงความสัมพันธ์กันระหว่างเจ้าเมืองและชาวเมืองเท่านั้น เนื่องจากว่าทั้ง 3 เมืองอยู่ในพื้นที่ราบหุบเขาใกล้เคียงกัน และเมืองนครไทยก็จะต้องใช้เส้นทางผ่านเมืองชาติตระการก่อนเข้ามายังเมืองพิษณุโลก ส่วนเมืองนครชุมจะต้องเดินทางผ่านเมืองนครไทยและเมืองชาติตระการก่อนเข้ามายังเมืองพิษณุโลก

เมืองเทพบุรี ในปัจจุบันยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับที่ตั้งของเมืองเทพบุรีอย่างแน่ชัด พบเพียงข้อมูลคำบอกเล่าของชาวบ้านในงานการศึกษาของหวน พิณรุพันธ์เมื่อปี พ.ศ.2514 ว่า มีร่องรอยชุมชนโบราณที่ชาวบ้านเรียกว่า “เมืองเทพ” อยู่บริเวณตำบลท่างาม อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก⁷⁴ จากหลักฐานในสมัยพุทธศตวรรษที่ 24-25 ได้ระบุว่า เมืองเทพบุรีตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำแควน้อยทางทิศตะวันออกของเมืองพรหมพิราม⁷⁵ และอยู่ใกล้เคียงกับเมืองไทยบุรี⁷⁶

ถึงแม้ว่าขณะนี้จะยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับที่ตั้งของเมืองเทพบุรีในพุทธศตวรรษที่ 22 แต่จากหลักฐานต่างๆ ทำให้ผู้เขียนเชื่อว่าเมืองเทพบุริน่าจะตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำแควน้อยในพื้นที่ตำบลท่างามและตำบลวัดโบสถ์ อำเภอวัดโบสถ์ เนื่องจากว่าบริเวณดังกล่าวมีการพบร่องรอยโบราณสถานจำนวนมากกระจายอยู่สองฝั่งแม่น้ำ เช่น วัดเสนาสน์ วัดท่างามและวัดโบสถ์⁷⁷ และ

⁷¹ ขวัญทอง สอนศิริ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 104.

⁷² ปราณี แจ่มขุนเทียน, การศึกษาชุมชนโบราณเมืองนครไทย อำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, 2542), หน้า 248.

⁷³ “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 264.

⁷⁴ หวน พิณรุพันธ์, พิษณุโลกของเรา, หน้า 138.

⁷⁵ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาม, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2552), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

⁷⁶ จิรากรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “เมืองบริวารของพิษณุโลก”, ใน รายงานประชุมวิชาการ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 1, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2549), หน้า 11.

⁷⁷ สุนิสา มั่นคง, โบราณคดีเขื่อนแควน้อยในพื้นที่โครงการเขื่อนแควน้อย อันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2553), หน้า 146-148.

เป็นบริเวณกึ่งกลางระหว่างเมืองพรหมพิรามกับบริเวณที่ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งของเมืองไทยบุรี จึงเป็นไปได้ว่าเมืองเทพบุรีจะตั้งอยู่ในเขตนี้

เมืองเทพบุรีน่าจะมีพัฒนาการมาจากชุมชนซึ่งเป็นจุดแวะพักระหว่างทาง แล้วก่อรูปเมืองขึ้นจากปัจจัยทางด้านการค้าที่ขยายตัวในภูมิภาคประมาณพุทธศตวรรษที่ 21-22 เพราะว่ามีบริเวณดังกล่าวตั้งอยู่บนเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองไทยบุรีและเมืองนครไทย รวมทั้งเชื่อมโยงถึงบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขงได้ และจากการสำรวจของผู้เขียนยังพบว่าในเขตอำเภอวัดโบสถ์มีดินตาลขึ้นอยู่จำนวนมาก ปัจจุบันยังมีชาวบ้านบางส่วนทำน้ำตาลจำหน่ายอยู่ จึงเป็นไปได้ว่าเมืองเทพบุรีอาจจะเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลโดนคส่งขายที่สำคัญของเมืองพิษณุโลก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 คู่กับเมืองนครป่าหมากซึ่งมีดินตาลขึ้นอยู่มากเช่นเดียวกัน

เมืองบริวารที่ก่อรูปเมืองขึ้นใหม่ในกลุ่มแม่น้ำวังทอง

เมืองนครป่าหมาก เป็นเมืองบริวารเพียงเมืองเดียวของเมืองพิษณุโลกที่ก่อรูปเมืองขึ้นในกลุ่มแม่น้ำวังทองในยุคเศรษฐกิจเฟื่องฟู ในปัจจุบันยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับที่ตั้งของเมืองนครป่าหมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 อย่างแน่ชัด พบข้อมูลเพียงว่าในพุทธศตวรรษที่ 24 เมืองนครป่าหมากตั้งอยู่บริเวณตำบลนครป่าหมาก อำเภอบางกระทุ่ม จังหวัดพิษณุโลก⁷⁸ แต่พื้นที่ดังกล่าวก็ไม่ได้พบหลักฐานที่สามารถยืนยันได้ว่าเป็นที่ตั้งเมืองนครป่าหมากอยู่มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22

จากการสำรวจของศรีศักร วัลลิโภดมพบว่า มีร่องรอยชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดิน 2 แห่ง ในเขตอำเภอบางกระทุ่ม แห่งแรกพบที่บริเวณบ้านเนินสะอาด ตำบลท่าตาล เป็นชุมชนโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 1,400 x 200 เมตร มีคูน้ำล้อมรอบชั้นเดียว ภายในชุมชนพบโคกเนินที่เป็นวัดอยู่ติดกับลำน้ำแต่ว่าหักพังจนกำหนดลักษณะอะไรไม่ได้ พบเศษเครื่องปั้นดินเผาแบบแกร่งและเครื่องเคลือบของจีนสมัยราชวงศ์หมิง และแห่งที่สองพบที่บริเวณบ้านวังสาร ตำบลท่าตาล เป็นชุมชนโบราณรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าตั้งอยู่ชิดริมลำน้ำ ปรากฏแนวคันดินและคูน้ำชัดเจนทางด้านตะวันออก ภายในพบเนินดินที่มีต้นไม้ปกคลุมเพราะบริเวณริมฝั่งน้ำ ทางด้านตะวันตกพบเศษภาชนะดินเผาแบบธรรมดา แบบเผาแกร่งและแบบเคลือบของจีนสมัยราชวงศ์หมิงกระจายอยู่ตามบริเวณ⁷⁹

เมื่อพิจารณาจากรายงานการสำรวจข้างต้น ผู้เขียนเชื่อว่าชุมชนโบราณทั้งสองแห่งนี้น่าจะเป็นพื้นที่ของเมืองนครป่าหมากมาตั้งแต่ก่อรูปเมืองประมาณพุทธศตวรรษที่ 21-22 เนื่องจากว่า

⁷⁸ ธีระวัฒน์ แสนคำ, “บางกระทุ่ม เขตถูกถมที่กำลังจะถูกเปิดเศษ”, เมืองโบราณ, 37(2), 2554, หน้า 40.

⁷⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552), หน้า 130-131 และ 374.

ที่ตั้งของชุมชนโบราณทั้งสองแห่งอยู่ใกล้กับบริเวณแม่น้ำวังทองเคยไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่าน⁸⁰ ตำแหน่งดังกล่าวถือว่าเป็นจุดชุมทางคมนาคมที่เชื่อมระหว่างแม่น้ำน่านกับแม่น้ำวังทองซึ่งไหลมาจากพื้นที่ด้านใน อันเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ เช่น ของป่าและเหล็ก เป็นต้น นอกจากนี้ลุ่มแม่น้ำวังทองยังเป็นเส้นทางเชื่อมกับบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนบนด้วย

จากการสำรวจของผู้เขียนยังพบว่าในเขตตำบลท่าศาลมีต้นตาลขึ้นอยู่จำนวนมาก ชาวท่าศาลในอดีตได้มีการทำน้ำตาลปึกและน้ำตาลเมาส่งขายทางเรือ และในปัจจุบันยังมีชาวท่าศาลบางส่วนทำน้ำตาลอยู่ จึงเป็นไปได้ว่าเมืองนครป่าหมากจะเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลโตนดส่งขายที่สำคัญของเมืองพิษณุโลกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 คู่กับเมืองเทพบุรี ลักษณะทางกายภาพที่กล่าวมาข้างต้นน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการก่อรูปเมืองนครป่าหมากขึ้นที่บริเวณนี้ พร้อมกับการขยายตัวของการค้าในภูมิภาคประมาณพุทธศตวรรษที่ 21-22

การแบ่งเมืองพิพัฒและเมืองพิบูรณ์ไปเป็นเมืองบริวารของเมืองพิชัย

นอกจากจะพบว่าเมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวารเพิ่มขึ้นใหม่อีก 4 เมืองแล้ว ยังพบว่าเมืองพิพัฒและเมืองพิบูรณ์ซึ่งเคยเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก ได้ถูกแบ่งไปเป็นเมืองบริวารของเมืองพิชัยซึ่งเป็นเมืองขนาดใหญ่ในกลุ่มแม่น้ำน่านอีกเมืองหนึ่งที่อยู่ทางตอนเหนือของเมืองพิษณุโลก

เมืองพิชัยเป็นเมืองที่เกิดขึ้นทีหลังเมืองพิษณุโลก เพราะเหตุผลทางด้านยุทธศาสตร์ ภายหลังจากทำสงครามระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา กับศูนย์อำนาจรัฐล้านนาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต่อมาเมืองพิชัยได้ถูกศูนย์อำนาจยกฐานะขึ้นเป็นหัวเมืองชั้นโท ในขณะที่เมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองชั้นเอก นอกจากการยกเมืองพิชัยเป็นหัวเมืองชั้นโทแล้วยังพบว่าศูนย์อำนาจรัฐยังให้เจ้าเมืองพิชัยถือศักดินา 10,000 ซึ่งเท่ากับเจ้าเมืองพิษณุโลก⁸¹ คงจะเป็นนโยบายควบคุมอำนาจทางการเมืองโดยให้เมืองชั้นโทถ่วงดุลอำนาจกับเจ้าเมืองชั้นเอกไว้ไม่ให้มีมากเกินไป⁸² และในกฎหมายเทียรบาลมาตรา 77 ก็ยังได้ห้ามมิให้เจ้าเมืองไปมาหาสู่กันด้วย⁸³

การแบ่งเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกไปขึ้นกับเมืองพิชัยนั้น มีความเป็นไปได้ว่าศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเป็นผู้สั่งการและรับรองสถานะหลังการดำเนินการแบ่งเสร็จสิ้นแล้ว ส่วน

⁸⁰ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าแม่น้ำวังทองแต่เดิมนั้นไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านในเขตอำเภอบางกระทุ่ม แต่ภายหลังแม่น้ำวังทองได้เปลี่ยนทางเดินบ่อยครั้ง จนเกิดที่ราบลุ่มและเกิดลำคลองหลายสาย เช่น คลองวัดคาบม เป็นต้น ปัจจุบันแม่น้ำวังทองไหลไปบรรจบกับแม่น้ำน่านที่บ้านท่าพ่อ อำเภอเมืองพิจิตรซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของอำเภอบางกระทุ่ม

⁸¹ ดู “พระไอยการเกล้าตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน สุภวัณย์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์, เสมอเดิม, หน้า 105.

⁸² มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, เสมอเดิม, หน้า 147.

⁸³ “กฎหมายเทียรบาล”, ใน ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรา 3 ดวง เล่ม 1, หน้า 84.

การแบ่งเมืองบริวารนั้นน่าจะเป็นการตกลงกันเองของเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองพิชัย เนื่องจากว่าผู้เขียนได้พบหลักฐานที่เป็นเรื่องเล่าในชุมชนบ้านพญาแมนหรือบ้านพระยาปิ่นแดงอยู่ริมแม่น้ำน่านในบริเวณรอยต่อระหว่างจังหวัดพิษณุโลกกับจังหวัดอุตรดิตถ์ซึ่งเป็นแดนต่อกันระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองพิชัยมาแต่เดิมซึ่งสรุปใจความได้ว่า

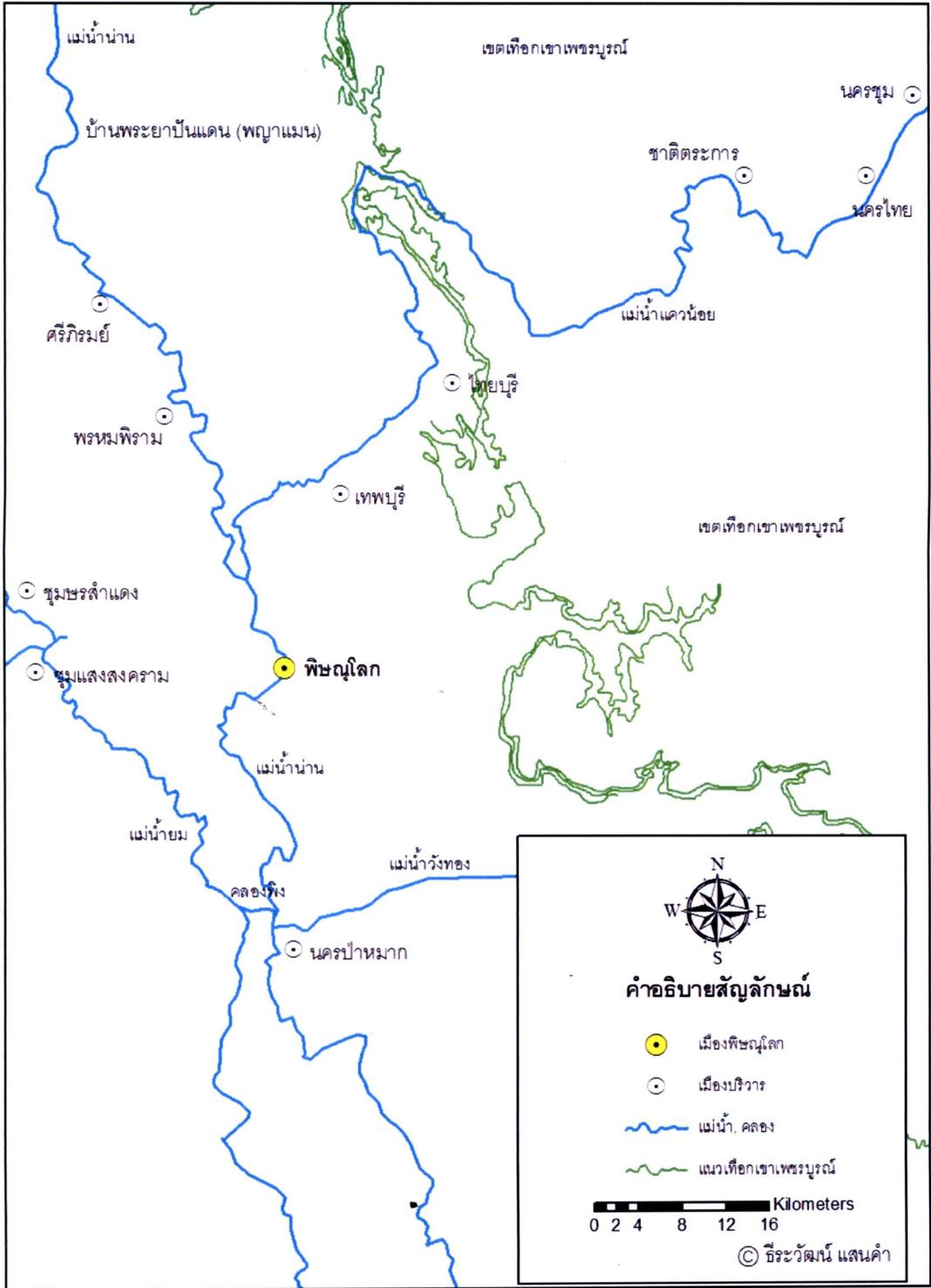
ในสมัยโบราณ เมืองพิชัยกับเมืองพิษณุโลกมีดินแดนต่อกัน ยังไม่มีขังไม่มีการแบ่งเขตแดนที่ชัดเจน เจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองพิชัยได้ตกลงจะแบ่งเขตแดนกัน โดยตกลงกันว่าให้เจ้าเมืองทั้งสองพายเรือมาในแม่น้ำน่าน โดยมีจุดเริ่มต้นที่หน้าจวนเจ้าเมืองของแต่ละเมือง ถ้าล่องเรือตามแม่น้ำน่านมาพบกัน ณ ที่ใดก็ถือว่าตรงจุดนั้นเป็นเขตแบ่งแดน เมื่อตกลงนัดวันกันเรียบร้อยแล้ว ต่างฝ่ายก็ต่างเตรียมเรือและฝีพายไว้ในการนี้ ครั้นถึงวันนัดหมายมาถึงเจ้าเมืองพิชัยคิดว่าตนเองอยู่เหนือน้ำไม่ต้องรีบก็ได้เดี่ยวพล่องเรือกระแสน้ำก็จะช่วยพัดเรือไปเอง ไม่ต้องพายจ้ำ แล้วก็นั่งคิมสุรามรยสำราญเฮฮาสบายอยู่ในเรือ ในขณะที่เจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งอยู่ทางใต้ก็รีบพาทหารพายเรือทวนน้ำขึ้นไปอย่างรีบเร่งกลัวจะมีอาณาเขตน้อย ปรากฏว่าพอเรือเจ้าเมืองพิชัยล่องเรือลงไปได้สักพักก็พบกับเรือของเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็ล่องตามข้อตกลงว่าจุดนี้เป็นเขตแดนถึงแม้ว่าเจ้าเมืองพิชัยจะเสียใจก็ตาม⁸⁴

เรื่องเล่าที่น่าจะมีมานานแล้วเพราะปรากฏในลิลิตพายัพ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังดำรงพระราชอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเมื่อ พ.ศ.2448 ด้วย⁸⁵ ถึงแม้ว่าเรื่องเล่านี้จะไม่ระบุอายุเวลาที่แน่นอนแต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาที่มีการฟื้นฟูหัวเมืองฝ่ายเหนือหลัง พ.ศ.2135 เพราะหลักฐานหลังจากนี้ไม่ปรากฏว่าเมืองพิพัฒและเมืองพิบูรณ์เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

จากเรื่องเล่าการปันแดนที่ปรากฏอยู่ในท้องถื่นได้สะท้อนให้เห็นถึงอำนาจในการตัดสินใจของเจ้าเมือง การสร้างสมดุลอำนาจระหว่างเมืองใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียงกัน ความพยายามในการรักษาเสถียรภาพและรักษาผลประโยชน์ของเจ้าเมืองพิษณุโลก หากเรื่องเล่านี้ไม่ได้เป็นความจริงก็อาจจะเป็นเรื่องที่ทางเมืองพิษณุโลกแต่งขึ้นเพื่อแสดงควมมีอำนาจหรือสถานะที่เหนือกว่าเมืองพิชัยก็เป็นได้

⁸⁴ ชีระวัฒน์ แสนคำ, “พญาแมน : เรื่องเล่าการปักปันเขตแดนพิชัย-พิษณุโลก”, จดหมายข่าวมูลนิธิเด็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 15(87), 2553, หน้า 10.

⁸⁵ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลิลิตพายัพ, (กรุงเทพฯ : องค์การการค้าของคุรุสภา, 2516), หน้า 28.

ภาพ 3.3 แผนที่ตำแหน่งที่ตั้งเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก
ในยุคสถานะความเป็นหัวเมืองใหญ่ (พ.ศ.2128 - 2318)

การควบคุมเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

ภายหลังที่มีการฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นมาใหม่ อำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่มีความเข้มแข็งเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร เหตุที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากได้มีการเกณฑ์ไพร่พลเพื่อทำสงครามกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี ไพร่จึงถูกควบคุมด้วยการเกณฑ์ไปทำราชการสงคราม ทำให้ขุนนางและไพร่ในหัวเมืองต่างๆ ต้องถูกเกณฑ์ให้มาทำราชการและเตรียมพร้อมอยู่ตลอดเวลา

นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ว่าผลจากการกวาดต้อนผู้คนชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาถือว่าเป็นการทำลายระบบราชการที่ค่อนข้างเป็นอิสระในส่วนภูมิภาคลงอย่างมาก และการทำสงครามอันยาวนานในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรยังทำให้เกิดจริตของการบังคับบัญชาในระบบราชการแบบใหม่ซึ่งซับซ้อน ใหญ่โตและค่อนข้างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ก็สามารถเพิ่มพูนพระราชทรัพย์และอำนาจเหนือพระราชอาณาจักรของพระองค์เองจากระบบราชการนี้ ดินแดนที่อยู่ภายใต้ระบบราชการที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ได้ขยายตัวขึ้นทั้งในด้านพื้นที่และความสามารถที่จะควบคุมไพร่ด้วยการทะเบียน อาวุธ และการจัดการสามารถจัดแรงงานคนลงมาไว้ยังบ้านเมืองที่สำคัญที่เป็นอยู่ข้างอู่หน้าของศูนย์อำนาจรัฐได้อย่างสมบูรณ์⁸⁶

โครงสร้างอำนาจรัฐหรือระบบราชการที่ค่อนข้างเข้มงวดดังกล่าว ได้ส่งผลถึงอำนาจของเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวารด้วย เนื่องจากการสงครามจะต้องใช้กำลังพลเป็นจำนวนมาก ทำให้หัวเมืองต่างๆ ถูกควบคุมโดยศูนย์อำนาจรัฐมากขึ้น หัวเมืองจะต้องควบคุมไพร่พลให้อยู่ในอำนาจให้ได้ ไม่เช่นนั้นก็จะต้องถูกศูนย์อำนาจรัฐลงโทษ เจ้าเมืองบริวารก็จำเป็นที่จะต้องส่งไพร่พลในเมืองร่วมกับไพร่พลเมืองพิษณุโลกด้วยเมื่อมีราชการสงคราม การควบคุมไพร่พลจึงเข้มงวดมากกว่าช่วงเวลาที่ผ่านมา

ภายหลังสิ้นรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระเอกาทศรถไม่ทรงมีนโยบายเกี่ยวกับการสงคราม แต่ทรงใช้ระบบราชการและการควบคุมไพร่พลที่เข้มงวดดังกล่าวในการเรียกเอาตัวสินค้าจากไพร่ช่วยตามหัวเมืองต่างๆ แทนการถูกเกณฑ์แรงงานไปราชการสงคราม⁸⁷ ไพร่ช่วยในแต่ละเมืองจะต้องส่งช่วยตามที่กำหนดและยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ เพราะศูนย์อำนาจรัฐทราบจำนวน

⁸⁶ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2537), หน้า 13-14.

⁸⁷ ดู “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับเบเรเมียส ฟาน ฟลิค”, ศุภวัฒน์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์ (แปล), ใน พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเบเรเมียส ฟาน ฟลิค และผลงานคัดสรร พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี ๑, หน้า 65-67.

ไพร่พลในแต่ละเมืองจากการเกณฑ์กำลังพลไปราชการสงคราม และศูนย์อำนาจรัฐก็มีกองทัพที่เข้มแข็งพร้อมที่จะปราบปรามเมืองที่ไม่ปฏิบัติตามได้ทุกเมื่อ

ดังนั้น ในระดับท้องถิ่นเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงมีอำนาจควบคุมเจ้าเมืองบริวารทั้ง 10 เมืองเพิ่มมากขึ้น เพื่อให้ได้ช่วยสินค้าตามที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการ ผลจากระบบราชการดังกล่าวจึงส่งผลให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาสามารถเรียกเก็บช่วยจากไพร่พลในหัวเมืองได้จำนวนมาก เพื่อส่งขายให้กับพ่อค้าต่างชาติที่กำลังทยอยเข้ามาติดต่อทำการค้าเพิ่มมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม เจ้าเมืองพิษณุโลกก็ได้อาศัยช่องว่างของระบบการตรวจสอบการทำราชการในหัวเมือง แสวงหาอำนาจและความมั่งคั่งจากการเก็บช่วยและการค้าที่กำลังเริ่มขยายตัว

3.2 ความรุ่งเรืองทางการค้ากับการพยายามแสวงหาอำนาจของเมืองพิษณุโลก

ในพุทธศตวรรษที่ 22-23 เมืองพิษณุโลกได้มีการขยายตัวทางการค้าเป็นอย่างมาก ทั้งนี้คงเป็นเพราะเมืองพิษณุโลกเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ กอปรกับช่วงเวลาดังกล่าวมีพ่อค้าต่างชาติมาติดต่อค้าขายที่กรุงศรีอยุธยาจำนวนมาก เนื่องจากกรุงศรีอยุธยามีที่ตั้งซึ่งเอื้อต่อการเดินทางเข้าสู่ดินแดนตอนในอันกว้างใหญ่และเดินทางออกทะเล และตั้งอยู่บนภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งถือเป็นจุดสำคัญของการค้าระหว่างสองน่านน้ำคือ น่านน้ำทะเลจีนใต้ และมหาสมุทรอินเดียหรืออ่าวเบงกอล การเดินเรือในสมัยนั้นต้องอาศัยลมมรสุมส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาเป็นแหล่งรวมสินค้าจากสองน่านน้ำ พ่อค้าจากทะเลจีนใต้ที่ต้องการสินค้าจากอินเดียและตะวันออกเฉียงกลางสามารถเข้ามาซื้อสินค้าได้ที่กรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าชาวตะวันตกที่เข้ามาทำการค้าเครื่องเทศบางชนิดด้วย ในขณะที่เดียวกันกรุงศรีอยุธยาก็ได้นำสินค้าของป่าและแร่ธาตุที่ได้มาจากดินแดนภายในอันกว้างใหญ่มาทำการค้า⁸⁸ จึงส่งผลให้เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองต่างๆ ได้รับผลกระทบทั้งที่เป็นผลประโยชน์และผลเสียจากการขยายตัวของการค้าดังกล่าว

3.2.1 การส่งสินค้าออกของเมืองพิษณุโลก

ภายในเขตเมืองพิษณุโลกมีทรัพยากรซึ่งเป็นสินค้าที่ต้องการของพ่อค้าต่างชาติหลายอย่าง ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาพยายามที่จะขยายอำนาจเข้ามาครอบงำปกครองเมืองเพื่อจะได้เรียกเอาทรัพยากรเหล่านั้นลงไปเก็บไว้ยังพระคลังสินค้าให้ได้มากที่สุด เพื่อส่งขายต่อให้กับพ่อค้าต่างชาติ ผ่านการบังคับและควบคุมไพร่พลให้ส่งช่วยสินค้าตามที่พระคลังสินค้าต้องการ โดยมีเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นผู้รับผิดชอบในการรวบรวมช่วยที่เก็บได้ภายในเมือง

⁸⁸ วรรณภรณ์ นิตพัทธ์สุขกิจ, หนังสืกวางไม้ฝาง ช้าง ของป่า : การค้าอยุธยาสมัยพุทธศตวรรษที่ 22-23, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2550), หน้า 9-10.

สินค้าส่งออกที่สำคัญของเมืองพิษณุโลก

สินค้าส่งออกของเมืองพิษณุโลกในที่นี่ ผู้เขียนหมายถึงสินค้าต่างๆ ที่มีหลักฐานว่าสินค้าดังกล่าวมีที่มาจากเมืองพิษณุโลกและเป็นสินค้าที่ต้องการของศูนย์อำนาจรัฐและพ่อค้าต่างชาติ จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่า เมืองพิษณุโลกมีสินค้าส่งออกที่สำคัญซึ่งส่วนใหญ่เป็นของป่า⁸⁹ ได้แก่

(1) หนังกวาง พ่อค้าชาวญี่ปุ่นต้องการหนังกวางจำนวนมากไปเป็นวัตถุดิบทำเครื่องหนังและเสื้อผ้า ฤงมือ รวมทั้งทำของปิ่น ส่วนหนังกวางเนื้ออ่อนใช้สำหรับเช็ดเลนส์ ส่วนหนังสัตว์อื่นๆ นั้นสามารถนำไปทำเกราะ ทำถุงเท้าที่เรียกว่า tabi และใช้คลุมกล่องและหีบ⁹⁰ ในป่าแถบเมืองพิษณุโลกมีกวางอาศัยอยู่จำนวนมาก พ่อค้าชาวฮอลันดาบันทึกไว้ว่า ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2183 “น้ำในเมืองพิษณุโลกและกำแพงเพชร (Caphein) ขึ้นสูงอย่างรวดเร็วจนกวางเป็นจำนวนมากจมน้ำตายในการว่ายน้ำข้ามแม่น้ำ และถูกจระเข้และเสือกัดกิน ครั้นหลังจากน้ำลดแล้วมีสัตว์ป่าล้มตายไป ซึ่งพวกบ้านนอกก็ไม่สามารถเข้าไปใกล้เพื่อถลกหนังได้เพราะกลิ่นเหม็นรุนแรงเหลือเกิน”⁹¹

เมื่อพิจารณาจากบันทึกแล้ว ผู้เขียนสันนิษฐานว่าบริเวณที่กวางอาศัยอยู่จำนวนมากน่าจะเป็นบริเวณป่าในลุ่มแม่น้ำยมรอยต่อระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองกำแพงเพชร เนื่องจากว่าเป็นพื้นที่ราบลุ่มและมีน้ำท่วมขังเสมอในฤดูฝน อีกอย่างกวางป่าก็ชอบอยู่ที่ราบมากกว่าเขตภูเขาในทางด้านตะวันออกของเมือง บริเวณนี้ถือว่าเป็นเขตเมืองชุมพรสำแดงและเมืองชุมแสงสงคราม จึงเป็นไปได้ว่าไพร่ช่วยสองเมืองนี้บางส่วนจะส่งหนังกวางเป็นส่วยให้แก่พระคลังสินค้าเพราะหนังกวางเป็นสินค้าผูกขาด ราคาหนังกวางที่กรุงศรีอยุธยาส่งขายประมาณปี พ.ศ.2156 ผืนใหญ่ 100 ผืน ต่อ 5-6 ชั่ง หรือ 7-8 ชั่ง เมื่อเป็นที่ต้องการมาก ส่วนหนังกวาง 3 ชนิดคละกันคือ 100 ผืน ต่อ 3-4 ชั่ง หรือ 5-6 ชั่ง เมื่อเป็นที่ต้องการมาก⁹² นอกจากนี้ยังพบว่าการส่งหนังกวางจากเมืองพิษณุโลกต้องถูกงดไปชั่วคราวในปี พ.ศ.2183-2184 เนื่องจากว่าพระเจ้าปราสาททองได้สั่งให้ชาวเมืองตัดต้นไม้จำนวนมากทำให้กระทบต่อการล่ากวางและไม่สามารถรวบรวมหนังกวางได้ตามที่พ่อค้าชาวต่างชาติต้องการ⁹³

⁸⁹ ของป่าในที่นี้หมายถึงสัตว์และพืชที่มีอยู่ในป่า หรือผลผลิตที่ได้จากสิ่งเหล่านั้น ซึ่งมีคุณค่าทางเศรษฐกิจ แต่ไม่รวมต้นไม้ในฐานะที่เป็นวัสดุก่อสร้าง.

⁹⁰ วิจารณ์ นิตยสารสุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 30.

⁹¹ นันทา สุกกุล (แปล), เล่มเดิม, หน้า 222.

⁹² วิจารณ์ นิตยสารสุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 31.

⁹³ นันทา สุกกุล (แปล), เล่มเดิม, หน้า 224-225.

(2) ไม้ฝาง ไม้ฝางเป็นสินค้าส่งออกสำคัญชนิดหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา และส่งเป็นบรรณาการแก่ฮ่องเต้จีนตั้งแต่เริ่มแรกด้วย นอกจากจีนแล้วไม้ฝางยังขายดีที่ญี่ปุ่น⁹⁴ สามารถนำมาต้มเพื่อใช้ย้อมผ้าให้ได้สีแดงหรือม่วงและมีคุณสมบัติเป็นยาสมุนไพรด้วย ลาตูแบร์ได้บันทึกไว้ว่า “พิษณุโลกเป็นหัวเมืองที่มีกำแพงใหญ่ (แต่ผุพัง) ตั้งอยู่ที่สาขาแม่น้ำห่างจากกรุงศรีอยุธยาไปทางตะวันออกประมาณ 40 ไมล์ ท่ามกลางป่าไม้ฝาง ไม้นี้ถูกขายเป็นสินค้าออกจำนวนมากและเป็นไม้ฝางที่ดีที่สุดที่สามารถหาได้ในประเทศสยามทั้งหมด”⁹⁵ ไม้ฝางน่าจะพบได้ทั่วไปตามพื้นที่ป่าในพื้นที่เมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร ไม้ฝางเป็นสินค้าผูกขาดของพระคลังสินค้าและถือเป็นส่วยที่หัวเมืองและไพร่ส่วยต้องส่งไปยังกรุงศรีอยุธยา ราคาการรับซื้อไม้ฝางของพระคลังสินค้าในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22 อยู่ที่หาบละ 2 สลึง 5 เฟื้อง พระคลังสินค้าขายต่อในราคา 6 สลึง ได้กำไรเกือบ 1 บาท⁹⁶ แต่ในบางปีไม้ฝางเป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างชาติมาก เช่น ในปี พ.ศ.2154 พระคลังสินค้าได้ขึ้นราคาไม้ฝางเป็นหาบละ 2 บาท⁹⁷

(3) เหล็ก เหล็กถือเป็นสินค้าสำคัญของเมืองพิษณุโลกมาตั้งแต่แรกก่อรูปเมือง และน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาขยายอำนาจเข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 แหล่งถลุงแร่เหล็กอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแควน้อยและลุ่มแม่น้ำวังทอง ทางด้านตะวันออกของเมืองพิษณุโลก ผู้เขียนสันนิษฐานว่าแหล่งถลุงแร่เหล็กอยู่ในเขตเมืองไทยบุรี เพราะบริเวณแหล่งถลุงแร่เหล็กดังกล่าวอยู่ใกล้เคียงกับตำแหน่งที่ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งเมืองไทยบุรี และเชื่อว่าน่าจะมีไพร่ส่วยกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะที่ถลุงแร่เหล็กส่งส่วย ยอร์จ ไวท์ บันทึกไว้เมื่อ พ.ศ.2154 ว่า เหมืองแร่เหล็กในเมืองสุโขทัยและเมืองพิษณุโลกสามารถถลุงได้ปริมาณพอใช้ในประเทศและในบางโอกาสมีเหลือพอที่จะส่งออกไปจำหน่ายที่มะนิลา ราคาปกติประมาณ 6-7 บาท ต่อ 1 หาบ⁹⁸

(4) น้ำตาล น้ำตาลในที่นี้ไม่ใช่ น้ำตาลที่ผลิตจากอ้อย แต่น่าจะเป็นน้ำตาลที่ได้จากต้นตาลที่เรียกว่าน้ำตาลโตนดมากกว่า เพราะอ้อยมีการนำเข้ามาในภายหลังและแรกๆ นิยมปลูกในที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลางเท่านั้น น้ำตาลที่ได้จากต้นตาลสามารถนำไปเคี่ยวทำน้ำตาลได้ โดยจะได้น้ำตาลที่เป็นปึกและเป็นก้อนแข็งสีคล้ำๆ ซึ่งสามารถเก็บไว้ได้นานและสะดวกต่อการขนส่งค้าขาย

⁹⁴ วรวงศา นิพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 31.

⁹⁵ มองซิเออร์ ลา ลูแบร์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), เล่มเดิม, หน้า 106.

⁹⁶ วรวงศา นิพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 32.

⁹⁷ ไพอโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล), “จดหมายจากนายยอร์จ ไวท์ เขียนถึงนายโรเบิร์ต ปาร์คเกอร์ ตัวแทนของบริษัทอินเดียตะวันออกที่เมืองบันดัม”, ใน กรมศิลปากร, บันทึกเรื่องสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2513), หน้า 272.

⁹⁸ ไพอโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล), ใน เล่มเดิม, หน้า 275.

ยอร์จ ไวท์บันทึกลงไว้เมื่อ พ.ศ.2154 ว่า “แจ็กเกอร์ราห์ (Jaggarah) (น้ำตาลโตนด) มีอยู่อุดมทั่วไปในแถบบริเวณเมืองพิษณุโลก กำแพงเพชร และสุโขทัย มีแจ็กเกอร์ราห์ส่งออกจำหน่ายยังประเทศญี่ปุ่น และมะละกา ตามปกติราคาจะตกอยู่ในราว 2 บาท”⁹⁹

จากการลงพื้นที่สำรวจของผู้เขียนในพื้นที่เมืองพิษณุโลก พบว่ามีแหล่งต้นตาลขนาดใหญ่อยู่ 2 แหล่ง แหล่งแรกอยู่ในพื้นที่อำเภอวัดโบสถ์ซึ่งเคยเป็นเขตเมืองเทพบุรีและเมืองไทยบุรี แหล่งที่สองอยู่ในเขตอำเภอบางกระทุ่มซึ่งเคยเป็นเขตเมืองนครป่าหมาก มีความเป็นไปได้ว่าทั้งสามเมืองนี้น่าจะเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลส่งออกที่สำคัญของเมืองพิษณุโลก ในการทำน้ำตาลน่าจะมีไพร่รับผิดชอบทำน้ำตาลโดยเฉพาะในแต่ละเมือง นอกจากนี้ ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ยังพบว่า ในการจัดเก็บอากรตลาดของเมืองพิษณุโลกยังได้มีการจัดเก็บอากรจากผู้ที่เกี่ยวข้องน้ำตาลขายด้วย ถ้าเกี่ยวน้ำตาลด้วยกระทะมีพิศการเก็บอากรปีละ 1 บาท ถ้าเกี่ยวน้ำตาลด้วยหม้อมีพิศการเก็บอากรปีละ 2 สลึง¹⁰⁰ การเก็บอากรดังกล่าวนี้อาจมีการเก็บที่สืบเนื่องมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22-23 ก็เป็นไปได้

(5) ช้าง ช้างเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา¹⁰¹ นอกจากการค้าช้างยังมีการค้าช้างด้วย สินค้าทั้งสองชนิดเป็นสินค้าสำคัญและมีราคาแพง ตลาดค้าช้างและงาช้างที่สำคัญของกรุงศรีอยุธยาคือ อินเดีย ที่เบงกอลและบริเวณเมืองเดคคาน ส่วนจีนและญี่ปุ่นก็มีการรับซื้องาช้างบ้าง ช้างที่จับไปขายมาจากหลายหัวเมือง อาทิ เมืองนครราชสีมา เชียงใหม่ พิชณุโลก ล้านช้าง ดาก เพชรบูรณ์ ถลาง และตามป่าทั่วไป¹⁰² ในพื้นที่เมืองพิษณุโลก เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีช้างอาศัยอยู่จำนวนมาก เนื่องจากมีพื้นที่ของเมืองทางทิศตะวันออกเป็นเขตเทือกเขาและพบว่ามีชื่อสถานที่หลายแห่งที่เกี่ยวข้องกับช้าง เช่น คลองโคกช้างและบ้านท่าช้าง เป็นต้น การจับช้างส่งขายน่าจะมีเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมืองรับผิดชอบโดยตรง เพราะว่าการจับช้างต้องอาศัยกำลังแรงงานไพร่จำนวนมากจึงจะจับได้

ส่วนงาช้างน่าจะมีการเก็บได้ทั่วไปในป่า อาจมีทั้งงาช้างจากช้างที่ล้มและมีการล่าช้างเพื่อเอางาให้ได้ในจำนวนตามที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด¹⁰³ ในหัวเมืองมีการส่งยกกระบัตร์ไปตรวจสอบ

⁹⁹ ไทโรจน์ เกษแม่นกิจ (แปล), ใน เล่มเดิม, หน้า 276.

¹⁰⁰ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “รัฐในหมู่บ้านสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, ใน ราม วัชรประดิษฐ์ (บรรณาธิการ), รายงานประชุมวิชาการ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 2, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2550), หน้า 32.

¹⁰¹ ดู จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “การค้าช้างสมัยอยุธยา”, ศิลปวัฒนธรรม, 25(3), 2547, หน้า 115-122.

¹⁰² วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 32-33.

¹⁰³ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 34.

การค้างานช้างโดยเฉพาะด้วย¹⁰⁴ อัตรารับซื้องานช้างของพระคลังสินค้าราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ต่อ น้ำหนัก 1 หาบ ถ้ามึงาช้าง 2 กิ่งราคา 16 ตำลึง งานช้าง 3 กิ่งราคา 14 ตำลึง งานช้าง 4 กิ่งราคา 12 ตำลึง งานช้าง 5 กิ่งราคา 10 ตำลึง งานช้าง 6 กิ่งราคา 8 ตำลึง¹⁰⁵

นอกจากสินค้าเหล่านี้แล้ว ยังพบว่ายังมีสินค้าอื่นๆ จากเมืองพิษณุโลกที่นำไปค้าขายใน บริเวณอาณาจักรหรือส่งขายให้พ่อค้าชาวต่างชาติบ้างแต่ไม่มาก เช่น น้ำอ้อย ยาสูบ ขี้ผึ้ง น้ำผึ้ง¹⁰⁶ เสาไม้สัก¹⁰⁷ ข้าว คินประสิ่ว ฝ้าย หนังสือ¹⁰⁸ นอแรด ใต้ ครั้ง หัวหอมและอำพัน สีเทา¹⁰⁹ เป็นต้น ในคำให้การชาวกรุงเก่ายังกล่าวถึงเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่ต้องส่งส่วยไม้ไผ่ ให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาด้วย¹¹⁰

วิธีการส่งออกและขนส่งสินค้า

เมื่อการค้าระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยากับพ่อค้าต่างชาติขยายวงกว้างออกไป ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 ความต้องการสินค้าของป่าเพื่อส่งขายก็มีมากขึ้นติดตามมา ศูนย์อำนาจรัฐจึงอนุญาตให้ไพร่ส่งสิ่งของมาในรูปของส่วยแทนการใช้แรงงานได้¹¹¹ ทำให้สินค้าส่วนใหญ่มีที่มาจาก การส่งส่วยของไพร่ส่วย วิธีการส่งออกสินค้าจากเมืองพิษณุโลกลงไปยังกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมือง ไพร่ส่วยจะเป็นผู้ที่ไปหาสินค้าต่างๆ ตามที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการและสั่งให้ไพร่ส่วยเมืองพิษณุโลกหามาส่งแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน หลังจากที่ไพร่ส่วยหามาได้ก็จะนำมาส่งเจ้าเมืองตามอัตราหรือจำนวนที่ได้รับมอบหมาย แล้วเจ้าเมืองก็จะแต่งกรมการเมืองนำลงไปส่งพระคลังสินค้า พระคลังสินค้าก็จะเป็นผู้รวบรวมสินค้าที่เป็นส่วยทั้งหมดส่งขายให้กับพ่อค้าต่างชาติ

¹⁰⁴ดู “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 446.

¹⁰⁵ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 34.

¹⁰⁶ วินัย พงศ์ศรีเพียร, พระชนนาฏมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง (ฉบับความสมบูรณ์), (กรุงเทพฯ : อุษาคเนย์, 2551), หน้า 89.

¹⁰⁷ ฟาน ฟลิต, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “พระชนนาฏมิสถานอยุธยา”, ใน กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 105.

¹⁰⁸ เดอ ชัวซี, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่ประเทศสยาม (ในปี ค.ศ.1685 และ 1690), กรุงเทพฯ : ก้าวหน้าการพิมพ์, 2516), หน้า 552.

¹⁰⁹ ฟรังซัวส์ อังรี คุรแปง, ปอล ซาเวียร์ (แปล), ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2530), หน้า 17.

¹¹⁰ “คำให้การชาวกรุงเก่า”, ใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวง ประเสริฐอักษรนิติ์, (พระนคร : คลังวิทยา, 2507), หน้า 75-76.

¹¹¹ ปรีชาชาติ วิลาวรรณ, “การส่งของป่าเพื่อเป็นสินค้าออกในสมัยกรุงศรีอยุธยา”, เมืองโบราณ, 10(3), 2527, หน้า 87.

นอกจากไพร่ส่วยจะนำสิ่งของมาส่งเจ้าเมืองแล้ว ผู้เขียนสันนิษฐานน่าจะมีสิ่งของที่ไพร่ส่วยหาได้อีกจำนวนหนึ่งซึ่งอาจจะเกินกว่าที่ได้รับมอบหมายและสิ่งของอื่นๆ ที่ไม่ใช่ส่วย สิ่งของเหล่านี้ไพร่ก็น่าจะนำมาค้าขายเอง ทั้งค้าขายที่เมืองพิษณุโลกและลงไปค้าขายยังกรุงศรีอยุธยา ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมหรือพรรณานาฏมิสสถานพระนครศรีอยุธยาบอกว่า มีเรือใหญ่ท้ายแฉ่งชาวเมืองพิษณุโลกฝ่ายเหนือ บรรทุกน้ำอ้อย ยาสูบ ขี้ผึ้ง น้ำผึ้ง สินค้าต่างๆ ฝ่ายเหนือล่องเรือลงมาจอดขาย ตั้งแต่หน้าวัดกล้วยลงมาจนปากคลองเกาะแก้ว¹¹² และมีความเป็นไปได้ว่า เจ้าเมืองและกรมการเมืองจะส่งไพร่สมในสังกัดของตนออกไปหาสิ่งของซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างชาติและมีราคาสูง รวมทั้งเรียกเก็บส่วยจากไพร่ส่วยเกินกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนดมาลักลอบค้าขายกับพ่อค้าต่างชาติเองก็ได้ เพราะน่าจะมีพ่อค้าบางกลุ่มนำเรือขึ้นมาซื้อสินค้าถึงเมืองพิษณุโลกโดยไม่ผ่านพระคลังสินค้า

การขนส่งสินค้ามักจะใช้เรือลำเลียงมาทางแม่น้ำ ระยะเวลาเดินทางโดยเรือระหว่างเมืองพิษณุโลกกับกรุงศรีอยุธยาทั้งขาขึ้นและขาล่อง ได้พบข้อมูลเกี่ยวกับระยะเวลาการเดินทางโดยเรือพระที่นั่งของสมเด็จพระนารายณ์จากกรุงศรีอยุธยาถึงเมืองพิษณุโลก (ขาขึ้น) ใช้เวลา 14 วัน¹¹³ และจากเมืองพิษณุโลกไปยังกรุงศรีอยุธยา (ขาล่อง) ใช้เวลา 8 วัน¹¹⁴ ถึงแม้ว่าระยะเวลาการเดินทางโดยเรือดังกล่าวจะไม่ได้เป็นเรือขนส่งสินค้าโดยตรง หากเป็นเรือพระที่นั่งในการเสด็จทำสงคราม แต่ระยะเวลาที่เรือขนส่งสินค้าใช้เดินทางก็คงใกล้เคียงหรือต่างกันไม่มาก การขนส่งสินค้าจากเมืองบริวารมายังเมืองพิษณุโลกและจากเมืองพิษณุโลกไปยังกรุงศรีอยุธยา น่าจะมีการใช้เรือใหญ่ท้ายแฉ่ง¹¹⁵ เรือกระแซง เรือเอี่ยมจูน¹¹⁶ เรือหางยาวและเรือมอญเป็นเรือขนส่งลำเลียงสินค้า เรือมอญน่าจะเป็นพาหนะสำคัญในการค้าเรือ¹¹⁷ ที่นำสินค้าทั่วไปจากภายนอก-ภายในเมืองพิษณุโลกมาค้าขายตามหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำใหญ่และแม่น้ำสาขาค้วย

ส่วนล้อเกวียนไม่น่าจะใช้พาหนะสำคัญที่ใช้ขนส่งสินค้าลงไปยังกรุงศรีอยุธยา เพราะการขนส่งทางเรือมีความเหมาะสมและสะดวกกว่า แต่น่าจะมีใช้อยู่บ้างในการลำเลียงสินค้าและสิ่งของระหว่างเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียง และจากเมืองบริวารมายังเมืองพิษณุโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขนส่งจากเมืองนครชุม เมืองนครไทยและเมืองชาติตระการ ซึ่งต้องเดินทางตามหุบเขาลุ่มแม่น้ำแควน้อยที่ค่อนข้างแคบและลำบากลงมายังเมืองพิษณุโลก การเดินทางจากเมืองนครไทย

¹¹² วินัย พงศ์ศรีเพียร, เล่มเดิม, หน้า 89.

¹¹³ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 392.

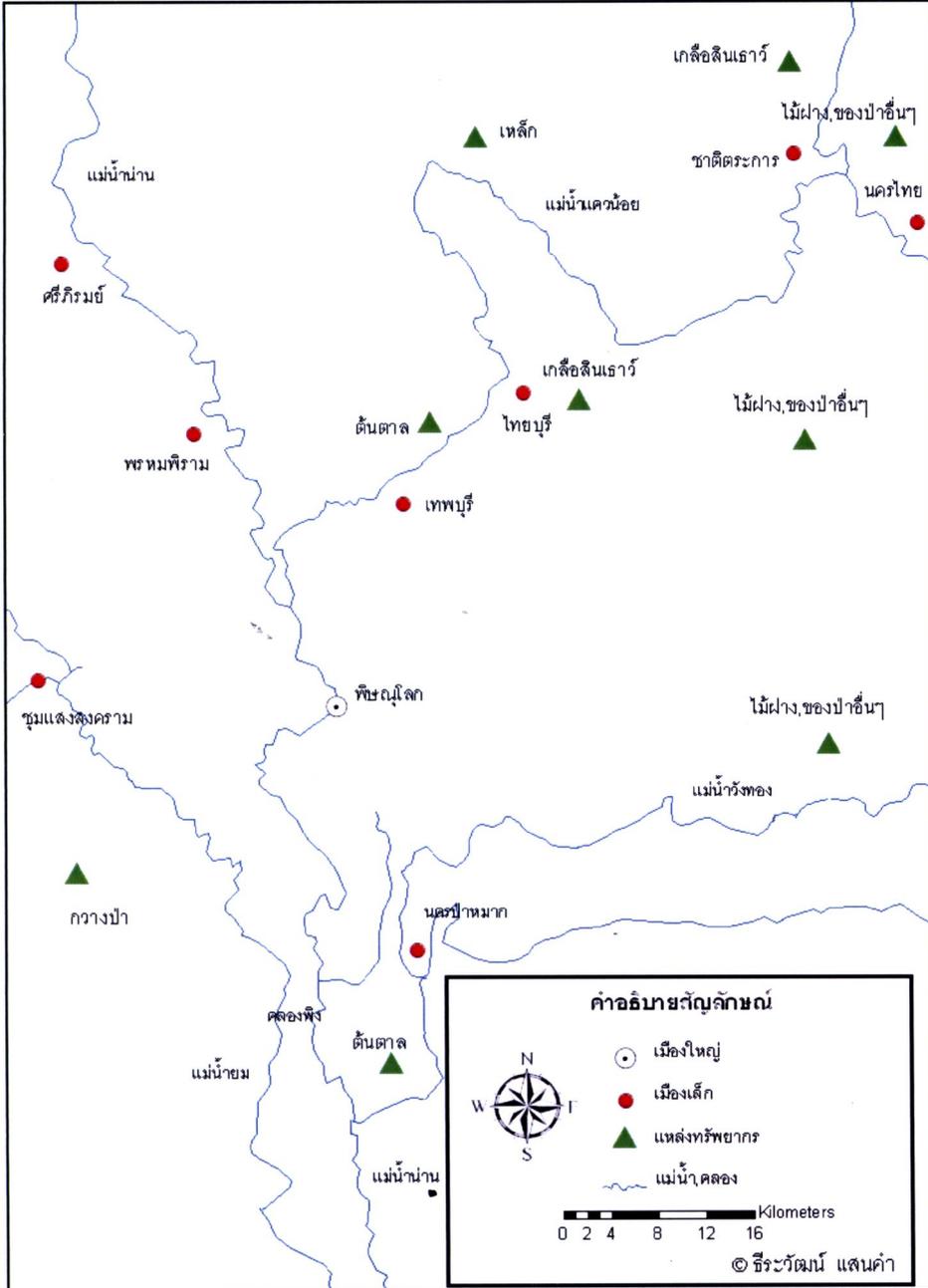
¹¹⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, หน้า 396.

¹¹⁵ ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, เล่มเดิม, หน้า 89.

¹¹⁶ ดู เอิบเปรม วัชรางกูร, มรดกใต้ท้องทะเลไทย, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2554), หน้า 134.

¹¹⁷ สุราชัย ยิ้มประเสริฐ, “เศรษฐกิจสมัยอยุธยา พ.ศ.2112-2310 : เศรษฐกิจแบบไม่ทำเองใช้เอง”, เล่มเดิม, หน้า 84.

มายังเมืองพิษณุโลกต้องใช้เวลาอย่างน้อย 15 วัน¹¹⁸ นอกจากนี้คงมีการใช้วัวต่างและม้าต่างควบคู่กับการใช้ล้อเกวียนด้วย เพราะพบข้อมูลว่าที่เมืองนครไทยยังมีการใช้วัวต่างและม้าต่างมาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 26¹¹⁹

ภาพ 3.4 แผนที่แสดงแหล่งทรัพยากรสำคัญของเมืองพิษณุโลก

¹¹⁸ นิโกลาส แชรแวงส, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, (กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2550), หน้า 64.

¹¹⁹ นายสุข กัญหา อายุ 79 ปี, สัมภาษณ์วันที่ 18 พฤศจิกายน 2550.

3.2.2 ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับชาวต่างชาติและหัวเมืองใกล้เคียง
การค้าที่เฟื่องฟูได้ทำให้เกิดการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบ้านเมืองเพื่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า เมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่และตั้งอยู่ในตำแหน่งชุมทางคมนาคมสำคัญระดับภูมิภาค ทำให้พ่อค้าจากบ้านเมืองใกล้เคียงทั้งเมืองเล็กและเมืองใหญ่ ตลอดจนพ่อค้าต่างชาติต่างก็เดินทางมาติดต่อและทำการค้าที่เมืองพิษณุโลก ความสัมพันธ์ทางการค้าที่เกิดขึ้นได้ทำให้เมืองพิษณุโลกได้รับผลประโยชน์ และพยายามสร้างอำนาจต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐและบ้านเมืองใกล้เคียงเพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าและอำนาจทางการเมือง

ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับล้านช้าง

ถึงแม้ว่าเมืองพิษณุโลกจะอยู่ต่อแดนกับศูนย์อำนาจรัฐล้านช้าง แต่ในช่วงที่เหตุการณ์ภายในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาปกติ พ่อค้าล้านช้างส่วนใหญ่ก็จะเดินทางลงไปทำการค้าและเจริญสัมพันธไมตรีกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา โดยผ่านเส้นทางเมืองพิษณุโลก “ในการไปกรุงศรีอยุธยานั้น พวกเขาต้องนำเกวียนข้ามภูเขาหลายลูกขึ้นไปยังพิษณุโลก และจากที่นั่นพวกเขาต้องลงเรือล่องลงมายังกรุงศรีอยุธยาเมืองหลวง”¹²⁰ เส้นทางระหว่างจากเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างมายังเมืองพิษณุโลกก็จะผ่านเมืองนครไทย เมืองชาติตระการ เมืองไทยบุรีและเมืองเทพบุรี เมืองเหล่านี้เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำแควน้อยซึ่งเป็นเส้นทางในการคมนาคมที่สำคัญเส้นทางหนึ่งในภูมิภาค¹²¹

แต่เมื่อใดที่พระคลังสินค้าของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามีปัญหาภายในหรือกคช้พ่อค้าล้านช้าง พ่อค้าเหล่านี้ก็มักที่จะมาทำการค้าที่เมืองพิษณุโลกแทนกรุงศรีอยุธยาเสมอ แล้วเจ้าเมืองพิษณุโลกก็จะนำสินค้าลงไปขายที่กรุงศรีอยุธยาอีกต่อหนึ่ง จากบันทึกของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามากรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า พ่อค้าล้านช้างบางส่วนไม่พอใจในวิธีการค้าของพระคลังสินค้าสมัยพระเจ้าปราสาททองแล้วเปลี่ยนมาทำการค้ากับเมืองพิษณุโลกแทน

พวกเขาารู้สึกรำคาญใจอย่างมากในเรื่องการค้าอันเกิดจากเอกสิทธิ์ทุกชนิดและการปฏิบัติอย่างเลวๆ ของตัวแทนการขายของพระเจ้าแผ่นดินจนพวกเขาไม่กลับมาประเทศสยามอีก ในภายหลังพระเจ้าแผ่นดินทรงเห็นว่าสิ่งที่พวกเขาที่ราบสูงไม่มาติดต่อค้าขายเป็นข้อเสียหลายสำหรับพระองค์และประเทศของพระองค์ จึงมีพระบรมราชโองการให้ออกญา

¹²⁰ ฟาน ฟลิท, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม”, ใน กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 39-40.

¹²¹ ข้อมูลเกี่ยวกับเส้นทางระหว่างเมืองเวียงจันทน์กับเมืองพิษณุโลกโปรดดูเพิ่มใน ชีระวัฒน์ แสนคำ, “ประวัติศาสตร์โบราณคดีในลุ่มน้ำบนเส้นทางโขง-น่านตอนล่าง”, ธารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน, 2(2), 2554, หน้า 117-130.

พินธุโลกและพระคลังส่งราชทูตหลายคนไปล้านช้างเพื่อเชิญให้คนเหล่านั้นกลับมา และทรงสัญญาว่าจะปฏิบัติต่อพวกเขาให้ดีกว่าที่แล้วมา และให้เสรีภาพมากกว่าเมื่อพวกเขา มาครั้งที่แล้ว แต่ไม่มีพวกที่ราบสูงปรากฏให้เห็นในกรุงศรีอยุธยาเลย (ที่ยังเป็นอย่างนี้เพราะ ยังไม่ไว้วางใจ) บางคนนำสินค้าไปค้าขายที่พินธุโลก¹²²

ข้อความข้างต้นได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันดีระหว่างเจ้าเมืองพินธุโลกกับพ่อค้า ล้านช้าง และความไม่เกรงกลัวการลงโทษในความผิดที่ทำการค้ากับพ่อค้าต่างบ้านต่างเมืองของเจ้า เมืองพินธุโลก ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถควบคุมเมืองพินธุโลกได้อย่างเต็มที่ เจ้าเมืองพินธุโลกจึงมีอำนาจในการต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐค่อนข้างมาก และศูนย์อำนาจรัฐก็ ไม่ได้ทำการลงโทษ เพราะว่าสินค้าที่พ่อค้าล้านช้างนำมาทำการค้าที่เมืองพินธุโลกในที่สุดแล้วก็ ต้องส่งลงไปยังพระคลังสินค้าอยู่ดี ถึงแม้ว่าอาจมีบางส่วนถูกยกออกไปก็ตาม แต่ก็ยังดีกว่าพ่อค้า ล้านช้างจะหันไปทำการค้ากับเวียตนามหรือกัมพูชาแทน

สินค้าที่เมืองพินธุโลกต้องการจากล้านช้างมีอยู่ 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ ของป่าและแร่ธาตุ¹²³ ของป่าสำคัญที่พ่อค้าล้านช้างนำมาค้าขาย ได้แก่ กำยาน ครั่ง นอแรด งาช้าง หนังกวาง และ ชะมดเชียง ส่วนแร่ธาตุก็ประกอบไปด้วย ทองคำ เงิน เหล็ก ตะกั่วและดีบุก ส่วนสินค้าที่พ่อค้า ล้านช้างที่เป็นตัวแทนของราชสำนักต้องการก็จะเป็นของฟุ่มเฟือย ที่ประกอบด้วยผลิตภัณฑ์สิ่งทอ อย่างดีเป็นหลัก ซึ่งไม่ค่อยเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของชาวบ้านทั่วไปเท่าไรนัก แต่สำหรับชน ชั้นผู้ปกครองแล้ว การใช้ผลิตภัณฑ์สิ่งทออย่างดีของต่างประเทศนั้นเป็นสิ่งแสดงฐานะอย่างหนึ่ง จึงมีประโยชน์ไม่น้อยในการแยกตัวจากชาวบ้านทั่วไปอย่างเด่นชัดและสร้างพระบารมีในฐานะผู้มี อำนาจยิ่งใหญ่ นอกจากนี้ยังมีพวกเครื่องประดับตกแต่งที่มีราคาสูงและหายากในท้องถิ่น เช่น ของ แพลกและแก้ว¹²⁴ สินค้าเหล่านี้พ่อค้าต่างชาติจะนำมาขายที่กรุงศรีอยุธยา แล้วก็จะถูกส่งมาขายที่ เมืองพินธุโลกโดยกลุ่มขุนนางและพ่อค้าชาวต่างชาติบางกลุ่ม

นอกจากพ่อค้าล้านช้างจากเมืองเวียงจันทน์จะเดินทางมาทำการค้าที่เมืองพินธุโลกแล้ว พ่อค้าจากเมืองหลวงพระบางก็เดินทางมาทำการค้าที่เมืองพินธุโลกด้วย โดยอาศัยเส้นทางลุ่มแม่น้ำ

¹²² ฟาน ฟลิท, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “พรรณนาเรื่องอาณาจักรสยาม”, ใน กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 52-53.

¹²³ ดูเพิ่มใน โยชยูกิ มาซุฮาร่า, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 จาก “รัฐการค้าภายในภาคพื้นทวีป” ไปสู่ “รัฐกึ่งเมืองท่า”, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), หน้า 112-119.

¹²⁴ โยชยูกิ มาซุฮาร่า, เล่มเดิม, หน้า 121.

โขงแล้วแยกเข้ามาตามลุ่มแม่น้ำลายที่เมืองปากลาย จากนั้นก็ข้ามสันปันน้ำลงสู่ลุ่มแม่น้ำปาดและลุ่มน้ำคลองตรอนลงสู่แม่น้ำน่านที่ตอนเหนือของเมืองพิชัยก็จะลงมาถึงเมืองพิษณุโลกได้¹²⁵

ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับชาวจีนและชาวต่างชาติอื่นๆ

ในช่วงเวลาที่มีการค้าเฟื่องฟูน่าจะมีชาวต่างชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวจีนขึ้นมาทำการค้าที่เมืองพิษณุโลก เนื่องจากมีข้อมูลหลายอย่างที่ทำให้เชื่อได้ว่ามีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองพิษณุโลกนานแล้ว นอกจากชาวจีนก็น่าจะมีชาวมลายูและชาวตะวันตกเข้ามาด้วย แต่ก็อาจเป็นกลุ่มเล็กๆ ที่เข้ามาติดต่อกับการค้าในบางช่วงเท่านั้น

ชาวจีนได้เข้ามาในดินแดนศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเนิ่นนานมาแล้ว หลังจากที่ชาวจีนเป็นจำนวนมากได้เข้ามาตั้งรกรากอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา การกระจายตัวของชาวจีนเข้าไปสู่ท้องถิ่นก็ถือว่าเป็นเรื่องปกติ เส้นทางการเดินทางของชาวจีนก็จะขึ้นล่องตามเส้นทางคมนาคมในดินแดนด้านใน จึงน่าจะมีชาวจีนส่วนหนึ่งอพยพตามลำน้ำโดยย้อนขึ้นจากแม่น้ำเจ้าพระยามาสู่ปากน้ำโพ และทวนแม่น้ำน่านขึ้นมาทำการค้าและอาศัยอยู่ในเมืองพิษณุโลก เกษวดี พุทธภูมิพิทักษ์สันนิษฐานว่าน่าจะมีชาวจีนเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองพิษณุโลกนานแล้วอาจย้อนไปถึงพุทธศตวรรษที่ 19-20¹²⁶ การเข้ามาของชาวจีนน่าจะเป็นผลมาจากการขยายตัวของการค้า พ่อค้าชาวจีนคงต้องการขึ้นมาแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงที่เมืองพิษณุโลกเพราะว่าเป็นแหล่งทรัพยากร อัตราการแลกเปลี่ยนสินค้าก็อาจจะไม่สูงเหมือนดังที่กรุงศรีอยุธยา

ข้อสันนิษฐานนี้เห็นได้จากการเรียกประตูเมืองเก่าทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือว่า “ประตูจีน” ประตูจีนนี้เป็นทางออกไปบ้านเตาไหหรือบ้านตาปะขาวหายในปัจจุบัน เชื่อกันมานานว่าการที่ประตูนี้มีชื่อว่าประตูจีนนั้น ก็เพราะเป็นทางออกไปสู่ชุมชนชาวจีนซึ่งมาตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณบ้านเตาไห และเชื่อว่าเป็นชาวจีนจากมณฑลยูนนานเข้ามาทำการผลิตเครื่องปั้นดินเผาด้วย¹²⁷ แต่ก็ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าชาวจีนตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณนี้จริง ชื่อประตูจีนอาจมีการเรียกขึ้นในภายหลังก็เป็นได้

¹²⁵ คู ธีระวัฒน์ แสนคำ, “ลุ่มน้ำปาด-ลุ่มน้ำตรอน : ประวัติศาสตร์โบราณคดีบนเส้นทางโขง-น่านตอนกลาง”, อารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน, 1(2), 2553, หน้า 69-79.

¹²⁶ เกษวดี พุทธภูมิพิทักษ์, ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2545, หน้า 34.

¹²⁷ อุคม บูรณเขตต์, “ประวัติเมืองพระพิษณุโลก”, ใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (บรรณาธิการ), รายงานการดำเนินงานโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช 29 กรกฎาคม 2542 มหาวิทยาลัยนเรศวร, (พิษณุโลก : ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2542), หน้า 191.

ชาวจีนเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทสำคัญทางการค้าของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ทั้งการค้าภายในอาณาจักรและการค้าทางเรือสำเภาระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยากับจีนและชาติต่างๆ ชาวจีนเป็นกลุ่มคนพิเศษในสังคมที่ไม่ต้องสังกัดระบบไพร่ ซึ่งระบบการปกครองของกรุงศรีอยุธยาได้เปิดโอกาสให้ชาวจีนเข้ามารับราชการ เป็นตัวกลางทางการค้าภายในดินแดน และได้รับสิทธิพิเศษและการคุ้มครองอย่างมาก¹²⁸ ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกน่าจะมีความสัมพันธ์กับพ่อค้าชาวจีนอยู่พอสมควร พ่อค้าชาวจีนอาจจะเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ทำการส่งออกหรือขนส่งสินค้าจากเมืองพิษณุโลกลงมายังกรุงศรีอยุธยา ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับพ่อค้าชาวจีนน่าจะเป็นไปในทางที่ดี เห็นได้จากการให้ชาวจีนอาศัยอยู่ภายในเมืองและมีการพบปะแลกเปลี่ยนเรื่องด้วยเงินมากมายกระจายอยู่ตามชุมชน โบราณและโบราณสถานต่างๆ ในพื้นที่เมืองพิษณุโลก

นอกจากชาวจีนแล้ว ยังมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีชาวมลายูเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองพิษณุโลก ชาวมลายูกลุ่มใหญ่ถูกกวาดต้อนเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาหลังจากการทำสงครามปราบหัวเมืองมลายู¹²⁹ จากนั้นคงมีชาวมลายูเข้ามาเรื่อยๆ ทั้งมาเป็นทหารรับจ้างและมาทำการค้า ชาวมลายูคงเข้ามาทำการค้าในหัวเมืองด้านในอยู่มากพอสมควร โดยเฉพาะที่เมืองพิษณุโลกซึ่งมีชาวมลายูจำนวนหนึ่งคิดทำร้ายเจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย “เมื่อไม่กี่ปีมานี้ ในเมืองพิษณุโลกได้มีการลงโทษตัดหัวคนเหล่านี้เสียเป็นอันมาก เนื่องจากไปคิดการร้ายต่อเจ้านายผู้ปกครองเมืองเข้า”¹³⁰

และในเมืองพิษณุโลกยังมีการเรียกชื่อประตุมืองอีก 2 แห่ง ว่า ประตุมอญและประตูทวาย เชื่อกันว่าเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของชาวมอญและชาวทวายที่ถูกกวาดต้อนมาจากหัวเมืองมอญและเมืองทวายในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร¹³¹ อย่างไรก็ตาม เรื่องนี้ก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัด ชื่อประตุมอญและประตูทวายอาจมีการเรียกขึ้นในภายหลังเช่นเดียวกับประตูจีนก็เป็นได้

และมีความเป็นไปได้ว่า นอกจากพ่อค้าชาวจีนและชาวมลายูแล้วเจ้าเมืองพิษณุโลกน่าจะมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับพ่อค้าชาวตะวันตกด้วย เนื่องจากว่ามีหลักฐานหลายอย่างที่สื่อถึงพฤติกรรมของเจ้าเมืองพิษณุโลกว่าพยายามลักลอบขายสินค้าต้องห้ามให้กับพ่อค้าต่างชาติ อัตราการเสียภาษีของพ่อค้าต่างชาติหรือส่วนแบ่งผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองพิษณุโลกได้รับจากพ่อค้าต่างชาตินั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่สำหรับอัตราการเสียภาษีของพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาทำ

¹²⁸ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (บรรณาธิการ), อยุธยา, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550), หน้า 147-148.

¹²⁹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 161.

¹³⁰ นิโกลาส์ แชรแอส, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), เล่มเดิม, หน้า 73.

¹³¹ อุคม บูรณเขตต์, “ประวัติเมืองพระพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 191-192.

การค้าที่กรุงศรีอยุธยา นั้น โดเม่ ปรีซ ชาวโปรตุเกสที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาได้บันทึกไว้ว่า พ่อค้าต่างชาติต้องเสียภาษีในอัตราเก้าชักสอง ส่วนพ่อค้าชาวจีนต้องเสียในอัตราสิบสองชักสอง¹³²

ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียง

ในหัวเมืองฝ่ายเหนือมีหัวเมืองสำคัญ 7 เมือง ได้แก่ เมืองพิษณุโลก พิษั สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร พิจิตร และนครสวรรค์ ในทางการเมืองการปกครองเจ้าเมืองพิษณุโลกน่าจะมีความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองเหล่านี้ในระดับหนึ่ง ส่วนความสัมพันธ์ทางการค้าแล้วดูเหมือนว่าเมืองพิษณุโลกจะมีความสัมพันธ์กับหัวเมืองในกลุ่มแม่น้ำน่านซึ่งเป็นลุ่มน้ำเดียวกันมากกว่า อันมีเมืองพิษั เมืองพิจิตร และเมืองนครสวรรค์ ซึ่งสามารถเดินทางติดต่อกันได้สะดวกโดยการเดินทางด้วยเรือ

เมืองพิษัน่าจะเป็นหัวเมืองสำคัญที่เมืองพิษณุโลกสร้างความสัมพันธ์ทางการค้าด้วย เพราะเมืองพิษัเป็นแหล่งไม้ฝาง¹³³ เหล็ก¹³⁴ ช้าง งาช้าง และของป่าหลายอีกหลายชนิด อีกทั้งการขนส่งสินค้าลงไปกรุงศรีอยุธยาของเมืองพิษัก็ต้องผ่านตัวเมืองพิษณุโลกซึ่งมีแม่น้ำน่านไหลผ่ากลางเมือง มีความเป็นไปได้ว่าเมืองพิษณุโลกอาจตั้งด่านตรวจเรือสินค้าและเก็บอากรขนอนด้วย นอกจากนี้เมืองพิษัเป็นแหล่งถลุงเหล็กขนาดใหญ่ เหล็กส่วนหนึ่งน่าจะถูกส่งมาขายยังเมืองพิษณุโลกก่อน แล้วจึงส่งไปยังพระคลังสินค้าและบ้านเมืองต่างๆ ในอาณาจักร เหล็กที่ชาวตะวันตกระบุว่ามียูในเมืองพิษณุโลกและมีมากพอใช้ในกรุงศรีอยุธยาเป็นไปได้ว่าส่วนหนึ่งมาจากเมืองพิษั เพราะร่องรอยแหล่งถลุงเหล็กในเมืองพิษณุโลกไม่ได้มีขนาดใหญ่ที่พอจะผลิตได้เพียงพอต่อความต้องการของกรุงศรีอยุธยาได้

การเดินทางติดต่อระหว่างกันคงใช้แม่น้ำน่านเป็นเส้นทางหลัก และคงมีการเดินทางตามเส้นทางบกที่ขนานกับแนวแม่น้ำน่านด้วย เพราะจากแผนที่เส้นทางเดินทัพประมาณพุทธศตวรรษที่ 24 พบว่ามีเส้นทางเดินทัพริมฝั่งแม่น้ำน่านทางด้านตะวันออกจากเมืองพิษณุโลกขึ้นมาถึงเมือง

¹³² ปรีดี พิศณุวิที, กระดานทองสองแผ่นดิน, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), หน้า 129.

¹³³ แหล่งไม้ฝางที่สำคัญในเขตเมืองฝางหรือเมืองสวางคบุรีซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษั เมืองนี้อยู่ริมแม่น้ำน่านทางตอนเหนือของเมืองพิษั ดูเพิ่มใน ธีระวัฒน์ แสนคำ, “เมืองฝาง : เมืองชุมทางการค้าและคมนาคมระหว่างรัฐ”, เอกสารประกอบการบรรยายประวัติศาสตร์และอบรมมุขมคฤเทศก์โรงเรียนวัดพระฝาง ตำบลผาจุก อำเภอเมือง จังหวัดอุดรดิษฐ์ ประจำปีการศึกษา 2553.

¹³⁴ แหล่งแร่เหล็กที่สำคัญในเขตเมืองครอนหรือเมืองครอนศรีสินธุ์ซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษั เมืองนี้อยู่ริมแม่น้ำน่านเหนือเมืองพิษัขึ้นไปเล็กน้อย แร่เหล็กที่นี้เป็นที่รู้จักกันในนาม “เหล็กน้ำพี้” ดูเพิ่มใน หวน พิณรุพันธ์, อุดรดิษฐ์ของเรา, (กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2521), หน้า 106-107.

พิชัย¹³⁵ และจากภาพถ่ายทางอากาศยังมีการพบแนวถนนโบราณทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านในเขตจังหวัดพิษณุโลกด้วย¹³⁶ การเดินทางระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองพิชัยก็ต้องผ่านเมืองขนาดเล็กที่เป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก คือ เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิราม

เมืองที่อยู่ทางใต้เมืองพิษณุโลกตามแนวแม่น้ำน่านก็คือเมืองพิจิตรและเมืองนครสวรรค์ การเดินทางติดต่อระหว่างกันของเมืองพิษณุโลกกับเมืองพิจิตรและนครสวรรค์คงใช้แม่น้ำน่านเป็นเส้นทางหลัก นอกจากนี้ยังมีการเดินทางตามเส้นทางบกด้วย เนื่องจากในเสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผนซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเรื่องที่แต่งมาจากเค้าโครงจริง และค่อนข้างมีความแม่นยำในเรื่องภูมิศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงมีพระราชวิจารณ์ไว้ว่า “เรื่องราวขุนช้างขุนแผน แผนที่เขามั่นคงไม่เหลวไหลอย่างวงศ์จักรๆ”¹³⁷ ในบทเสภาตอนที่ 28 พลายงามได้นางศรีมาลา ซึ่งเป็นตอนที่ขุนแผนและพลายงามได้นำกองทัพกรุงศรีอยุธยาขึ้นไปรบพระเจ้าเชียงใหม่ที่เมืองเชียงใหม่ โดยผ่านเมืองพิจิตรและเมืองพิษณุโลก พบว่ามีเส้นทางที่สามารถเดินลัดเลาะริมฝั่งแม่น้ำน่านทางฝั่งตะวันตกจากเมืองพิจิตรขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกได้ด้วย¹³⁸

ส่วนเมืองสำคัญในหัวเมืองฝ่ายเหนือในกลุ่มแม่น้ำอื่น เช่น เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก และเมืองกำแพงเพชร ก็น่าจะมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับเมืองพิษณุโลกเช่นกัน แต่เนื่องจากว่าการพบหลักฐานที่เกี่ยวข้องน้อยมากจึงทำให้เราไม่เห็นภาพการติดต่อค้าขายระหว่างกันอย่างชัดเจนนัก อย่างไรก็ตาม ชาวเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือก็น่าจะเดินทางติดต่อค้าขายไปมาหาสู่ระหว่างเมืองอยู่เสมอ ในระดับเจ้าเมืองถึงแม้จะมีกฎหมายห้ามมิให้เจ้าเมืองไปมาหาสู่กัน¹³⁹ แต่การที่เมืองเหล่านี้ตั้งอยู่ระหว่างเส้นทางจากเมืองพิษณุโลกลงมากรุงศรีอยุธยาหรืออยู่ในบริเวณใกล้เคียงกันก็ยากที่จะห้ามเจ้าเมืองต่างๆ คบหาหรือพบปะกันได้

นอกจากหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกันแล้ว เมื่อพิจารณาจากลักษณะของเส้นทางการค้าก็มีความเป็นไปได้ว่าเมืองพิษณุโลกน่าจะมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับหัวเมืองใหญ่ในอยู่ในเขตศูนย์อำนาจรัฐล้านนา เช่น แพร่และน่านด้วย เนื่องจากว่ามีเส้นทางการค้าที่เชื่อมต่อถึงกันโดยมีแม่น้ำ

¹³⁵ Santanee Phasuk and Philip Stott, **ROYAL SIAMESE MAPS : War and Trade in Nineteenth Century Thailand**, (Bangkok : River Books, 2004), หน้า 130.

¹³⁶ ศรีศักร วัลลิโภคม, **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**, หน้า 34.

¹³⁷ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน่านมะขามเต่าและพระราชกระแสนั่งจัดการทหาร มณฑลกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 5**, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493), อ้างใน ปราณี สัมกล้า, “ภูมิศาสตร์ขุนแผน”, **เมืองโบราณ**, 25(4), 2542, หน้า 89.

¹³⁸ **เสภาเรื่องขุนช้าง-ขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**, (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2508), หน้า 664.

¹³⁹ “กฎมณเฑียรบาล”, ใน **เล่มเดิม**, หน้า 84.

น่านและแม่น้ำสาขาเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ แต่เนื่องจากว่าอยู่นอกเหนือประเด็นของการศึกษาผู้เขียนจึงขอตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นเท่านั้น

3.2.3 ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบรีวาร

เมื่อพิจารณาข้อมูลเกี่ยวกับสินค้าส่งออกสำคัญของเมืองพิษณุโลกแล้ว พบว่าแหล่งที่มาของสินค้าส่วนใหญ่มาจากเมืองบรีวารแทบทั้งสิ้น กวางป่าก็น่าจะอาศัยอยู่มากในป่าแถบเมืองชุมพรลำแคงและเมืองชุมแสงสงคราม แหล่งถลุงแร่เหล็กอยู่ในเขตเมืองไทยบุรี แหล่งผลิตน้ำตาลโตนดก็อยู่ในเขตเมืองเทพบุรี เมืองไทยบุรี และเมืองนครป่าหมาก ส่วนไม้ฝาง ช้าง งาช้าง และของป่าชนิดอื่นน่าจะพบได้ทั่วไปตามพื้นที่ป่าในพื้นที่เมืองพิษณุโลกและเมืองบรีวาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองที่อยู่ในหุบเขา เช่น เมืองนครชุม เมืองนครไทย และเมืองชาติตระการ

การที่เจ้าเมืองพิษณุโลกจะได้สินค้าเหล่านี้มา ในระยะแรกคงต้องอาศัยระบบราชการที่เข้มงวดซึ่งเป็นผลมาจากการเกณฑ์ไพร่พลไปทำสงคราม แต่ภายหลังเมื่อศูนย์อำนาจรัฐต้องการช่วยสินค้าเพิ่มมากขึ้นคงเกิดการอะลุ่มอล่วยในระบบราชการอยู่บ้าง เพื่อให้ได้ช่วยสินค้าจำนวนมากส่งขายให้กับพ่อค้าต่างชาติ อาจไม่ได้มีแค่การเรียกเก็บค่าธรรมเนียม บางทีอาจมีการซื้อขายสินค้าบางประเภทจากไพร่ช่วยด้วย เจ้าเมืองพิษณุโลกจึงต้องมีวิธีในการสร้างความสัมพันธ์อันดีให้เกิดขึ้นกับเจ้าเมืองบรีวารและไพร่ช่วย วิธีแรกน่าจะใช้รูปแบบการปกครองระบบศักดินาซึ่งใช้ไพร่ช่วยเป็นแรงงานสำคัญในการนำสิ่งของมาส่งเป็นส่วย โดยเจ้าเมืองพิษณุโลกเป็นผู้สั่งการให้เจ้าเมืองบรีวารควบคุมไพร่ช่วยหาสินค้าตามที่เจ้าเมืองพิษณุโลกและพระคลังสินค้าต้องการ เมื่อไพร่ช่วยนำส่วยมาส่งเจ้าเมืองบรีวารแล้ว เจ้าเมืองบรีวารก็จะนำส่วยเหล่านั้นมาส่งเจ้าเมืองพิษณุโลก วิธีนี้ทำให้ได้สินค้าเป็นที่แน่นอน แต่เมื่อใดที่ต้องการช่วยมากก็จะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบรีวารและไพร่ช่วยไม่ราบรื่นได้

ดังนั้น นอกเหนือจากความสัมพันธ์แบบเจ้านายกับไพร่ที่ดูเหมือนจะมีแต่การกดขี่แล้ว ไพร่เองก็น่าจะมีการหาสิ่งของนอกเหนือจากที่ได้รับมอบหมายมาทำการค้าขายเองก็ได้ การขายก็น่าจะมีเจ้าเมืองพิษณุโลกและเจ้าเมืองบรีวารเป็นพ่อค้าใหญ่ในเมืองที่ทำการรับซื้อ ไพร่ก็จะได้รับเงินตอบแทนตามราคาส่งของนั้นๆ ซึ่งแตกต่างจากการส่งส่วยที่ไพร่ไม่ได้รับค่าตอบแทนใดๆ เลย เมื่อใดที่ต้องการสินค้าของป่าจำนวนมาก เป็นไปได้ว่าจะต้องมีการซื้อสินค้าจากไพร่เพิ่มเติมควบคู่ไปกับการส่งส่วยด้วย หรือบางครั้งไพร่ก็จะนำสิ่งของบรรณาการต่างๆ และผลผลิตที่เกิดจากการใช้แรงงานไพร่ผลิตในที่ดินของมูลนายมามอบให้เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนความคุ้มครองและ

สวัสดิการบางอย่างในการดำรงชีวิต ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้ได้ปรากฏเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25¹⁴⁰

เจ้าเมืองบริวารซึ่งเป็นผู้ควบคุมไพร่ที่ทำการผลิตหรือหาสินค้าตามที่เจ้าเมืองพิษณุโลก พระคลังสินค้า และพ่อค้าต่างชาติต้องการ น่าจะมีอำนาจในการต่อรองกับเจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่พอสมควร การจะได้สินค้ามาจะต้องมีการแลกเปลี่ยนอะไรบางอย่างระหว่างกัน เมืองบริวารน่าจะได้สิทธิในการปกครองเมืองตนเองอย่างเป็นอิสระ โดยที่เจ้าเมืองพิษณุโลกจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการบริหารจัดการภายในเมือง และได้ค่าตอบแทนทั้งที่เป็นเงินตราและสิ่งของมีค่าจากเจ้าเมืองพิษณุโลกจนเป็นที่พอใจ

เมื่อพิจารณาจากความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับชาวต่างชาติ หัวเมืองใกล้เคียงและเมืองบริวาร ก็จะพบว่าเมืองพิษณุโลกมีลักษณะเป็นเมืองที่เป็นชุมทางการค้าควบคู่ไปกับการเป็นแหล่งทรัพยากรด้วย เนื่องจากมีสินค้าจำนวนมากไม่น้อยจากพื้นที่ตอนในไม่ว่าจะเป็นจากดินแดนล้านช้าง หัวเมืองใหญ่ของล้านนา และหัวเมืองใกล้เคียงที่อยู่ทางตอนเหนือของเมืองพิษณุโลกน่าจะถูกขนส่งให้มารวมอยู่ที่เมืองพิษณุโลกก่อนส่งต่อไปยังกรุงศรีอยุธยาอีกต่อหนึ่ง ทั้งนี้ก็อาจเป็นเพราะว่าตำแหน่งที่ตั้งของเมืองพิษณุโลกเป็นชุมทางการคมนาคมสำคัญในพื้นที่ตอนใน ที่สามารถเดินทางออกไปยังทะเลหรือกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นเมืองท่าที่สำคัญของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้โดยสะดวกก็เป็นได้

3.2.4 การพยายามแสวงหาอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจ

ช่วงเวลาที่การค้าระหว่างกรุงศรีอยุธยากับพ่อค้าต่างชาติเฟื่องฟู เมืองพิษณุโลกได้กลายเป็น “เมืองที่มีการทำมาค้าขายมาก”¹⁴¹ เนื่องจากมีทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสินค้าต้องการของกรุงศรีอยุธยาเพื่อค้าขายให้กับพ่อค้าต่างชาติ และเมืองชุมทางคมนาคมที่พ่อค้าจากเมืองขนาดใหญ่หลายเมืองต้องเดินทางผ่านก่อนที่จะลงไปยังกรุงศรีอยุธยา เจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งทำหน้าที่ทั้งด้านการปกครองควบคู่ไปกับการเป็นเจ้าของตลาดจึงได้อาศัยรากฐานทางด้านเศรษฐกิจของเมืองแสวงหาอำนาจนอกเหนือจากที่กฎหมายกำหนด

¹⁴⁰ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ, เทศาภิบาล, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 50.

¹⁴¹ มองซิเออร์ ลา ลูแบร์, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), เล่มเดิม, หน้า 30.

รายได้และส่วนแบ่งทางการค้าที่เจ้าเมืองได้รับ

สำหรับรายได้และผลประโยชน์ของเจ้าเมือง เจ้าเมืองและขุนนางไม่มีเงินเดือน แต่จะได้รับเบี้ยหวัดเงินปีจากพระมหากษัตริย์ จะได้มากน้อยเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับยศศักดิ์ แต่รายได้หลักน่าจะเป็นรายได้หรือผลประโยชน์ที่มาจาก การปฏิบัติงานในหน้าที่ เจ้าเมืองในหัวเมืองจะได้ส่วนแบ่งผลประโยชน์จากแรงงานไพร่ ในรูปของอัตราส่วนแบ่งค่าปรับในการตัดสินคดี ภาษีผลิตผลหรือเงินภาษีที่เก็บได้ในเมือง ในบางครั้งถ้าปฏิบัติราชการมีความดีความชอบในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็นการเฉพาะ เช่น ในการสงคราม พระมหากษัตริย์จะพระราชทานรางวัลเป็นทรัพย์สินมีค่า ข้าทาสบริวาร ช้างม้า ตลอดจนที่ดินให้อีกเป็นอันมาก¹⁴² แต่สิ่งเหล่านี้บางอย่างเมื่อออกจากราชการแล้วก็ต้องส่งคืนศูนย์อำนาจรัฐ จึงทำให้ขุนนางมักนอกราชการบ้างหลงก้นเสมอ มีการเรียกรับสินบน และมีการให้ของกำนัลกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่เพื่อขอรับผลประโยชน์บางอย่างโดยไม่ปิดบัง¹⁴³

นอกจากรายได้เหล่านี้พระมหากษัตริย์และขุนนางยังมีรายได้จากการเก็บส่วยสาอากร 4 ชนิด คือ จังกอบ อากร ส่วย และฤชา¹⁴⁴

จังกอบหรืออากรขนอน ก็คือภาษีสินค้าที่เก็บจากการขนสินค้าผ่านด่าน โดยจะมีการตั้งด่านที่เรียกว่าขนอน และเก็บอากรเป็นสินค้าในอัตรา 10 ซัก 1 หรือเก็บเป็นเงินตามขนาดของพาหนะที่ขนสินค้า

อากรคือเงินที่เรียกเก็บจากการประกอบกิจการต่างๆ ของราษฎร เช่น อากรนาเก็บจากการทำนา อากรสมพัตสรเก็บจากการทำสวน อากรค่าน้ำเก็บจากเครื่องมือจับสัตว์น้ำ และอากรสุราเก็บจากการต้มกลั่นสุรา ฯลฯ เจ้าเมืองจะได้รับส่วนแบ่งเงินอากรค่าน้ำครั้งหนึ่งของจำนวนที่จัดเก็บได้ในเมืองนั้น¹⁴⁵

ส่วยคือแรงงานหรือสิ่งของที่เรียกเก็บแทนการเกณฑ์แรงงาน โดยปกติไพร่ที่จะมาใช้แรงงานแก่รัฐได้ตามกำหนดก็คือไพร่ที่อยู่ในราชอาณาจักรและบริเวณรอบๆ แต่ในหัวเมืองห่างไกลการเกณฑ์แรงงานเช่นนั้นจะเปลี่ยนรูปแบบไปเป็นการเก็บส่วยสิ่งของแทน ซึ่งจะมีกำหนดว่าแต่ละเมืองจะต้องส่งอะไรมาเป็นส่วย และเจ้าเมืองย่อมเป็นผู้รับผิดชอบให้เป็นไปตามนั้น

ฤชาคือค่าธรรมเนียมที่ได้จากการทำหน้าที่ราชการ เช่น เงินพินัยการพิจารณาคดี การออกโฉนดตราสาร เป็นต้น การเก็บฤชาอากรนั้นจะเป็นผลประโยชน์ร่วมระหว่างรัฐกับเจ้าเมืองหรือ

¹⁴² มานพ ถาวรวัฒน์สกุล, เล่มเดิม, หน้า 115.

¹⁴³ ถนอม อานามวัฒน์และคณะ, เล่มเดิม, หน้า 254.

¹⁴⁴ สุราชัย ชัยประเสริฐ, “เศรษฐกิจสมัยอยุธยา พ.ศ.2112-2310 : เศรษฐกิจแบบไม่ทำเองใช้เอง”, เล่มเดิม, หน้า 76.

¹⁴⁵ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 111.

กรมกองที่จัดเก็บ โดยขุนนางจะหักส่วนหนึ่งไว้เป็นของตน แล้วส่งส่วนที่เหลือเข้าทูลพระคลัง ส่วนกลาง เช่น เจ้าเมืองจะได้รับส่วนแบ่งร้อยละ 10 ของจำนวนทรัพย์สินที่ถูกริบเป็นพัทธยา¹⁴⁶

นอกจากนี้เจ้าเมืองยังได้ “ส่วนลด” ซึ่งก็คือส่วนแบ่งจากส่วยที่หามาได้ตามที่กฎหมายกำหนด คิดในอัตราร้อยละ 10 รวมทั้งได้สินค้าส่วนเกินจากวิธีการต่างๆ มีทั้งการขกยก น้อ โกง และการที่ไพร่-ทาสนำมาให้ ในการควบคุมการค้าเสียดินค้าก็อาจจะขกยกสินค้าไว้ขายเอง เปลี่ยนหรือปรับคตแต่งบัญชีสินค้าเสียใหม่ เพราะสินค้าที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการก็คือสินค้าที่พ่อค้าต้องการ¹⁴⁷ การลักลอบทำการค้าเองก็ได้รับค่าตอบแทนที่สูงกว่าได้รับส่วนแบ่งจากส่วยที่เก็บได้ ด้วย และเมื่อใดที่ศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอเจ้าเมืองก็จะหักส่วนลดของตนให้ได้มากขึ้นเรื่อยๆ และเหลือมาถึงพระคลังสินค้าน้อยลง ทำให้เจ้าเมืองมีอำนาจมากขึ้น โดยที่อำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐ อาจกลายเป็นเพียงเงื้อมมือและอาจไม่ได้ส่วนแบ่งจากส่วยเป็นประจำอีกเลย¹⁴⁸

การขกยกส่วยและลักลอบทำการค้าของเจ้าเมืองพิษณุโลก

เจ้าเมืองและขุนนางกรมการเมืองพิษณุโลกเป็นกลุ่มผู้ได้รับประโยชน์สำคัญจากการค้า ภายใต้พระคลังสินค้าของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เจ้าเมืองและขุนนางอาศัยความใกล้ชิดแหล่งสินค้าแสวงหาผลประโยชน์ให้ตนเอง ความต้องการส่วยสินค้าในปริมาณมากของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาย่อมเป็นที่มาแห่งผลประโยชน์ของเจ้าเมืองและขุนนางไปโดยปริยาย ทั้งจากการได้ส่วนลด ส่วนเกิน การขกยกส่วยของหลวง รวมไปถึงการได้ส่วยจากไพร่ในสังกัดของตน ส่วยที่ได้ก็คือสินค้าสำคัญที่มีพ่อค้ามารับซื้อ รายได้จากการขายสินค้าส่วยเหล่านี้ อาจเป็นสิ่งดึงดูดใจให้เจ้าเมืองและขุนนางลักลอบขายสินค้าผูกขาดก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังอาจมีการใช้อำนาจหน้าที่เอื้อต่อกิจกรรมการค้าของตนเองด้วยการขกยก น้อ โกง เบียดบังส่วยและกำลังคนไปใช้เสียเอง¹⁴⁹

เป็นที่น่าเชื่อได้ว่า มีเจ้าเมืองและขุนนางหัวเมืองจำนวนหนึ่งทำการทุจริตขกยกส่วย เก็บส่วยเกินพิกัดและลักลอบทำการค้าเอง จนทำให้ศูนย์อำนาจรัฐพยายามที่จะออกกฎหมายมาควบคุมและป้องกันการทุจริตดังกล่าว เพราะในกฎหมายพระไอยการอาญาหลวงมีหลายมาตราที่เกี่ยวข้อง

¹⁴⁶ ควอริช เวลส์, กาญจนี สมเกียรติกุล และอุษา ชุมจันทร์ (แปล), การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2519), หน้า 183.

¹⁴⁷ วรวงศา นีพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 172.

¹⁴⁸ คู นธิ เอียวศรีวงศ์, “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ : พื้นฐานทางเศรษฐกิจ”, ใน ชาคริต ชุ่มวัฒนะ และอุกฤษฏ์ ปัทมานันท์ (บรรณาธิการ), สายธารแห่งความคิด, (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดกิจกรรมทางวิชาการฉลองครบ 60 ปี อาจารย์วรวงศา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, 2532), หน้า 31-35.

¹⁴⁹ วรวงศา นีพัทธ์สุขกิจ, เล่มเดิม, หน้า 118-119.

กับเรื่องนี้ เช่น มาตรา 30 ห้ามมิให้เก็บส่วยสาอากรเกินที่ตั้งไว้ในสารบัญญัติ¹⁵⁰ มาตรา 117 ห้ามมิให้ซื้อขายสินค้าผูกขาดหรือสิ่งของต้องห้ามกับผู้มาต่างบ้านต่างเมือง¹⁵¹ และมาตรา 142 กล่าวถึงขกกระบัตรที่แอบลักเอาขายของป่าหรือสินค้าผูกขาดไปขายกลางป่า¹⁵² เป็นต้น การออกกฎหมายดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่ามีการกระทำทุจริตในลักษณะเช่นนี้เกิดขึ้นในหัวเมือง

นอกเหนือจากออกกฎหมายแล้ว ศูนย์อำนาจรัฐยังได้มีการส่งข้าหลวงต่างพระเนตรพระกรรณซึ่งเป็นตัวแทนศูนย์อำนาจรัฐไปตรวจสอบการทำหน้าที่ของบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองทั้งหลาย พบว่าในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พระองค์ทรงไม่ไว้วางพระทัยต่อการทำหน้าที่ตรวจสอบของขกกระบัตรเท่าใดนักจึงส่งข้าหลวงออกมาตรวจสอบ และผลจากการส่งข้าหลวงมาตรวจสอบนี้เองที่ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกต้องถูกประหารชีวิตในความผิดที่ยักยอกรายได้ของรัฐ ดังที่นิโกลาส์ แชรแวงส ชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ได้บันทึกไว้ว่า

แม้ว่าบางครั้งทางราชสำนักจะมีบัญชาให้ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในภาคของตนเข้าไปโดยเที่ยงธรรมและสุจริต เพื่อทราบถึงพระเนตรพระกรรณ แต่รายงานหรือใบบอกนั้นๆ ก็ไม่ค่อยได้รับความเชื่อถือเท่าไรนัก มีบ่อยครั้งที่พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งคณะข้าหลวงต่างพระองค์ออกไปดำเนินการพิจารณาจนถึงที่ และรับคำร้องทุกข์ของราษฎร...และตัดสินลงโทษให้ประหารชีวิตเสียก็ได้ มีตัวอย่างเกิดขึ้นเมื่อเร็วๆ นี้เองเกี่ยวกับเจ้าเมืองพิษณุโลก ข้าหลวงต่างพระองค์สองท่านได้ไปดำเนินการสอบสวนและพิจารณาคดี ปรากฏว่าได้มีการยักยอกรายได้ของหลวงอย่างขนานใหญ่ ผู้กระทำความผิดได้รับการลงอาญาในทันทีนั้น และการประหารชีวิตผู้กระทำความผิดก็ได้ดำเนินไปต่อหน้าคณะข้าหลวงต่างพระองค์ทีเดียว¹⁵³

บันทึกของชรแวงสถือเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการแสวงหาอำนาจโดยอาศัยปัจจัยทางเศรษฐกิจของเจ้าเมืองพิษณุโลก หลังจากประหารชีวิตเจ้าเมืองพิษณุโลกแล้ว ผู้ที่จะมาเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกคนใหม่สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคนที่ศูนย์อำนาจรัฐส่งขึ้นมาด้วย เพราะในบันทึกเกี่ยวกับบรรพบุรุษของตระกูลเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ระบุว่า

¹⁵⁰ “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 391-392.

¹⁵¹ “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 434.

¹⁵² “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 446.

¹⁵³ นิโกลาส์ แชรแวงส, สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล), เล่มเดิม, หน้า 85-86.

ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มีพราหมณ์ชื่อ “ศิริวัฒน์” เป็นที่พระมหาราชครู มีบุตรปรากฏนาม ต่อมา 2 คน คือ เจ้าพระยาพิชัยโลก (เมฆ) และเจ้าพระยามหาสมบัติ (ผล)¹⁵⁴ เจ้าเมืองพิชัยโลก คนใหม่จึงน่าจะมาจากศูนย์อำนาจรัฐ

การที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาสามารถลงโทษขั้นเด็ดขาดถึงประหารชีวิตเจ้าเมืองพิชัยโลกและสามารถส่งคนจากส่วนกลางขึ้นมาปกครองแทนได้นั้น แสดงให้เห็นว่าศูนย์อำนาจรัฐสามารถควบคุมเมืองพิชัยโลกได้ดีขึ้นหลังจากรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ทั้งนี้อาจเป็นผลมาจากการกวาดต้อนนครรัฐชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือในปี พ.ศ.2127 ซึ่งถือว่าเป็นทำลายกลุ่มอำนาจในท้องถิ่นที่มีอยู่อย่างเข้มแข็งมาแต่เดิมให้สลายไป

การสร้างดุลอำนาจทางการเมืองและการค้าระหว่างเมืองพิชัยโลกกับศูนย์อำนาจรัฐและเมืองบริวาร

การค้าที่รุ่งเรืองทำให้ผลประโยชน์ทางการค้าสูงตามขึ้นไปด้วย จึงเกิดการแข่งชัน การแสวงหาอำนาจ และการขัดแย้งแย่งอำนาจกันระหว่างขุนนาง เจ้านาย และพระมหากษัตริย์เสมอ¹⁵⁵ ดังนั้น การสร้างดุลอำนาจทางการค้าระหว่างกันจึงเป็นวิธีการหรือทางออกที่ดีที่สุดในการแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกัน

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า เจ้าเมืองพิชัยโลกเป็นผู้ที่มีอำนาจและความมั่งคั่งมากที่สุดคนหนึ่งในศูนย์อำนาจรัฐ พระมหากษัตริย์จึงมีความพยายามที่จะลดทอนอำนาจของเจ้าเมืองพิชัยโลกลงมาโดยตลอด ดังจะเห็นได้จากการตรากฎหมายออกมาห้ามปรามป้องกันและส่งข้าหลวงขึ้นมาตรวจสอบ การสร้างดุลอำนาจระหว่างเจ้าเมืองพิชัยโลกกับศูนย์อำนาจรัฐจึงจำเป็นอย่างยิ่ง ในช่วงแรกของรัชกาลพระเจ้าปราสาททองถือว่าเป็นอีกช่วงหนึ่งที่ศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอเพราะมีการเปลี่ยนแปลงราชวงศ์ใหม่ พระองค์พยายามที่จะกำจัดศัตรูทางการเมืองโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระยาพระคลังซึ่งเป็นผู้ที่มีอำนาจมากคนหนึ่งและเคยช่วยเหลือพระองค์ในการทำรัฐประหาร โค่นราชวงศ์สุโขทัย โดยส่งพระยาพระคลังไปเป็นเจ้าเมืองพิชัยโลก โดยที่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเจ้าเมืองพิชัยโลกคนเดิมนั้นไปไหน ซึ่งอาจจะเกิดจากการปลดออกจากตำแหน่งหรือถึงแก่กรรมก็เป็นได้ ปรากฏว่าพระยาพระคลังไม่ยอมขึ้นมาปกครอง ในบันทึกของวัน วลิตระบุว่าที่ไม่ยอมมาเพราะต้องการเป็นอุปราช¹⁵⁶

¹⁵⁴ ฌฐวดี สุทธิสงคราม, สามเจ้าพระยา, (พระนคร : อาศรมอักษร, 2505), หน้า 147-148.

¹⁵⁵ ศรีศักร วัลลิโกดม, “การค้าโบราณ”, เมืองโบราณ, 10(2), 2527, หน้า 6.

¹⁵⁶ ฟาน ฟลิต, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “จดหมายเหตุฟาน ฟลิต”, ใน รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลิต), หน้า 337.

การส่งพระยาพระคลังไปปกครองเมืองพิษณุโลกอาจจะเป็นเพราะว่าเมืองพิษณุโลกอยู่ห่างไกลจากกรุงศรีอยุธยา ปลอดภัยต่อการโค่นล้มอำนาจพระเจ้าปราสาททองในระดับหนึ่ง แต่การที่พระยาพระคลังไม่ยอมไปเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกนี้น่าจะเป็นเพราะว่าภายในเมืองพิษณุโลกมีกลุ่มอำนาจท้องถิ่นที่มีอำนาจมากอยู่ในเมืองด้วย การที่อยู่ๆ จะขึ้นไปปกครองก็อาจทำให้กลุ่มอำนาจเดิมไม่พอใจได้¹⁵⁷ แม้จะมีการแต่งตั้งพระยาพระคลังให้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกแล้ว ก็ปรากฏหลักฐานว่า เจ้าเมืองพิษณุโลกผู้นี้ไม่ได้ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก หากแต่อาศัยอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาเช่นเดิม และในที่สุดก็ถูกประหารชีวิต¹⁵⁸

หลังจากนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการแต่งตั้งเจ้าเมืองพิษณุโลกคนใหม่ แต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นขุนนางไปจากศูนย์อำนาจรัฐ การส่งเจ้าเมืองมาใหม่เป็นความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐที่จะลดอำนาจของกลุ่มเจ้าเมืองและกรมการเมืองลง โดยวิธีส่งขุนนางที่ตนเองไว้ใจให้มาปกครองเมืองพิษณุโลก ศูนย์อำนาจรัฐก็จะสามารถดึงคู่อริพยายกรซึ่งเป็นสินค้าที่ต้องการจากเมืองพิษณุโลกได้มากยิ่งขึ้น การส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาปกครองทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับผู้มีอำนาจในศูนย์อำนาจรัฐเป็นไปในทางที่ดี เห็นได้จากรายชื่อกลุ่มขุนนางที่เข้ามาอาสาสมเด็จพระนารายณ์ในการทำรัฐประหารพระศรีสุธรรมราชามีชื่อของขุนนางจากเมืองพิษณุโลกรวมอยู่ด้วย คือ หลวงเทพวรชุน ตำแหน่งสัสดีเมืองพิษณุโลก และขุนจันทราเทพ สังกัดกรมตำรวจในซ้ายเมืองพิษณุโลก¹⁵⁹

ความสัมพันธ์ในเชิงเกือตูลในช่วงที่ศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอดังกล่าว น่าจะเป็นวิธีการหนึ่งที่เจ้าเมืองพิษณุโลกพยายามทำเพื่อสร้างดุลอำนาจและรักษาเสถียรภาพของเมืองเอาไว้ ในขณะที่ศูนย์อำนาจรัฐก็คงให้สิทธิพิเศษทางการค้าแก่เจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย เห็นได้จากการที่มีพ่อค้าล้านช้างมาทำการค้าที่เมืองพิษณุโลกแทนกรุงศรีอยุธยาเมื่อมีความขัดแย้งกับพระคลังสินค้า¹⁶⁰ ทั้งที่การกระทำความผิดก่อกวนผิดกฎหมายพระไอยการอาญาหลวง มาตรา 117 ที่ห้ามไม่ให้มีการซื้อขายสิ่งของต้องห้ามกับผู้ที่มาจากต่างบ้านต่างเมือง และมีโทษสูงสุดถึงขึ้นประจานรอบตลาด 7 วันแล้วให้ประหารชีวิต¹⁶¹ ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าต้องมีกรกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งจนเกิดเป็นการดุลอำนาจกันแน่นอน นอกจากนี้เจ้าเมืองพิษณุโลกอาจจะได้รับส่วนแบ่งทางการค้ามากกว่าที่เคยได้รับปกติด้วย

แต่หลังจากที่ศูนย์อำนาจรัฐมีความเข้มแข็งมั่นคงมากขึ้น ก็ปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์ได้พยายามส่งข้าหลวงขึ้นไปตรวจสอบการทำราชการและการเก็บส่วยของเจ้าเมืองพิษณุโลก เพื่อ

¹⁵⁷ ดู ฟรังซัวส์ อังรี ตูร์แปง, ปอล ชาเวียร์ (แปล), เล่มเดิม, หน้า 61.

¹⁵⁸ ฟาน ฟลิท, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “จดหมายเหตุฟาน ฟลิท”, ใน เล่มเดิม, หน้า 337-340.

¹⁵⁹ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 27-28.

¹⁶⁰ ฟาน ฟลิท, นันทา วรเนติวงศ์ (แปล), “พรรณนาเรื่องอาญาจักรสยาม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 52-53.

¹⁶¹ “พระไอยการอาญาหลวง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 434.

ไม่ให้เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจและความมั่งคั่งมาจนเกินกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐจะรักษาดูแลอำนาจเอาไว้ได้ ทำให้มีการตรวจพบว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกยกยกของหลวงขนานใหญ่ และข้าหลวงก็ได้ตัดสินประหารชีวิตเจ้าเมืองพิษณุโลกดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น แสดงว่าศูนย์อำนาจรัฐมีความพยายามที่จะลดทอนอำนาจเจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่ตลอดเวลา คงเพราะเห็นว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองใหญ่มีจำนวนกำลังพลมาก หากมีความมั่งคั่งก็จะมีอำนาจมากขึ้นอาจเป็นภัยต่อความมั่นคงของศูนย์อำนาจรัฐและอาณาจักรได้ จึงพยายามลดทอนอำนาจแล้วส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐมาปกครองอยู่เสมอ นอกจากนี้ในบางช่วงเวลาศูนย์อำนาจรัฐยังมีการควบคุมตัวเจ้าเมืองสำคัญๆ ให้พักอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อเจ้าเมืองจะได้ไม่สามารถใช้หัวเมืองเป็นฐานอำนาจขึ้นคานกับพระมหากษัตริย์ในช่วงที่ศูนย์อำนาจรัฐอ่อนแอ¹⁶²

การส่งขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐมาปกครองเมืองพิษณุโลกก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างกันดีขึ้น และน่าจะมีการดูแลอำนาจทางการเมืองและการค้าระหว่างกันในระดับที่น่าพอใจทั้งสองฝ่าย ในภายหลังสมเด็จพระนารายณ์ยังได้ใช้เมืองพิษณุโลกเป็นที่ตั้งทัพหลวงในการทำสงครามกับล้านนา¹⁶³ มีการก่อป้อมขนาดใหญ่ขึ้นภายในเมือง¹⁶⁴ จำนวน 14 ป้อมโดยวิศวกรชาวฝรั่งเศส¹⁶⁵ และบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนาสถานวัดจุฬามณี¹⁶⁶ ในคำให้การขุนหลวงหาวัดยังกล่าวว่า พระสมณของสมเด็จพระนารายณ์องค์หนึ่งเป็นบุตรของเจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย¹⁶⁷

ส่วนการสร้างดูแลอำนาจทางการเมืองและการค้าระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารนั้น ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างดูแลอำนาจทางการเมืองและการค้าระหว่างกัน แต่ผู้เขียนเชื่อว่าจะต้องมีการสร้างดูแลอำนาจระหว่างกันแน่นอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองบริวารควรได้รับจากการค้า เจ้าเมืองพิษณุโลกน่าจะมีการแบ่งผลประโยชน์ส่วนหนึ่งเท่าที่ทั้งสองฝ่ายเห็นว่าเหมาะสมให้แก่เจ้าเมืองบริวาร และมีการมอบของมีค่า ของหายากหรือสินค้าที่พ่อค้าต่างชาตินำเข้ามาซึ่งแสดงถึงสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมที่สูงกว่าเหล่าขุนนางในเมือง เพื่อตอบแทนและแลกกับสินค้าหรือส่วยที่เจ้าเมืองพิษณุโลกได้รับจากไพร่ในเมืองบริวาร

¹⁶² นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 19.

¹⁶³ ดู “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 404-406.

¹⁶⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), (พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2505), หน้า 109.

¹⁶⁵ ฟรังซัวส์ อังรี ทรแปง, ปอล ซาเวียร์ (แปล), เล่มเดิม, หน้า 17.

¹⁶⁶ ดู สิ้นชัย กระบวนแสง, “เมืองพิษณุโลก : หลักฐานจารึก”, ใน ประเสริฐ ๗ นคร (บรรณาธิการ), รวมเรื่องประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก, (เชียงใหม่ : ศ.ทรัพย์การพิมพ์, 2536), หน้า 43-44.

¹⁶⁷ ในคำให้การขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระสมณของสมเด็จพระนารายณ์องค์หนึ่งเป็นบุตรของเจ้าพระยาสุรสีห์ สำหรับเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นราชทินนามเจ้าเมืองพิษณุโลก ดู “คำให้การขุนหลวงหาวัด”, ใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ, หน้า 333-335.

3.3 สถานะของเมืองพิษณุโลกหลังการล่มสลายของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ.2309 - 2313)

ในช่วงคาบเกี่ยวระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 23 กับต้นพุทธศตวรรษที่ 24 หรือนับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ.2275-2301) ลงมา ภายในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ปั่นป่วนอย่างมาก เนื่องจากการแย่งชิงอำนาจในหมู่กันเองของหมู่เจ้านาย ทำให้มีการสำเร็จโทษเจ้านายสำคัญหลายพระองค์¹⁶⁸ กอปรกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ส่งผลให้เจ้านาย ขุนนางและไพร่ต่างก็เข้ามาทำการค้าในระบบเงินตรา สภาพสังคมและเศรษฐกิจในขณะนั้นเกิดการเปลี่ยนแปลง กลุ่มไพร่หลวงต้องการเป็นอิสระมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ไพร่จึงหนีออกจากระบบด้วยวิธีการต่างๆ เช่น หนีเข้าป่าเพื่อเก็บของป่ามาขาย หนีไปเป็นทาสหรือเป็นไพร่สม หรือหนีไปเข้าสังกัดมูลนายที่มีอำนาจบารมีพอที่จะให้ความคุ้มครองแก่ตนเองได้ จนทำให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศต้องลดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานลงจาก 6 เดือนเหลือ 4 เดือนเพื่อแก้ไขปัญหา¹⁶⁹

ในสภาพที่ศูนย์อำนาจรัฐแตกแยกและอ่อนแอไม่มีประสิทธิภาพในการบริหารจัดการปกครอง บรรดาเจ้านายและขุนนางที่เป็นเจ้าหัวเมืองใหญ่ตามภูมิภาคต่างๆ ก็เริ่มไม่เห็นความสำคัญของกรุงศรีอยุธยา หันไปสะสมความมั่งคั่งเข้าทาสบิหารและอำนาจเพื่อตนเองยิ่งขึ้น¹⁷⁰ สภาพการณ์เช่นนี้เห็นได้ชัดเจนว่าศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไม่มีประสิทธิภาพที่จะควบคุมโครงสร้างอำนาจรัฐได้ ทำให้เกิดกลุ่มผู้มีอำนาจและผลประโยชน์ขึ้นในอาณาบริเวณต่างๆ อันเป็นผลมาจากความเติบโตทางเศรษฐกิจ ขุนนางท้องถิ่นได้ร่วมทำการค้ากับพ่อค้าชาวจีน ไพร่ช่วยลักลอบขายสินค้าผูกขาด และต้องการแยกตัวออกจากระบบมูลนาย-ไพร่และความควบคุมของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา¹⁷¹

เมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่และเป็นแหล่งของป่าที่สำคัญ ได้เป็นปัจจัยที่ดึงดูดไพร่จากกรุงศรีอยุธยาขึ้นมาหาของป่าเพื่อค้าขายสร้างความมั่งมีให้กับตนมากยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันกองทัพจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะซึ่งรุ่งเรืองขึ้นแทนที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีที่อยู่ทางทิศตะวันตกของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็ได้อาศัยความอ่อนแอของอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยายกทัพมาโจมตี จนในที่สุดศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็ล่มสลาย แต่เมืองพิษณุโลกยังรักษาเสถียรภาพของเมืองเอาไว้ได้

¹⁶⁸ ดู ศรีศักร วัลลิโภคม, *กรุงศรีอยุธยาของเรา*, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), หน้า 104-111.

¹⁶⁹ ดู สาขชล สัตยานุรักษ์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)*, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), หน้า 36-41.

¹⁷⁰ ศรีศักร วัลลิโภคม, *เล่มเดิม*, หน้า 111.

¹⁷¹ วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, “ประวัติศาสตร์ปลายสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี : ปัญหาการแย่งชิงอำนาจ”, *วารสารประวัติศาสตร์*, 2551, หน้า 21-22.

การแสวงหาอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาของเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง)

ช่วงเวลาก่อนหน้าที่กองทัพจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะจะยกมาเราไม่พบหลักฐานเกี่ยวกับบทบาทเจ้าเมืองพิษณุโลกเลย พบแต่เพียงว่าในปี พ.ศ.2248 สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (สมเด็จพระเจ้าเสือ)¹⁷² และปี พ.ศ.2283 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศได้เสด็จมาเมืองพิษณุโลกเพื่อนมัสการพระพุทธชินราช¹⁷³ การเสด็จมาดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นอยู่ 2 ประการ คือ

ประการแรก คือเห็นความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐที่น่าจะเป็นไปในทางที่ดี ส่วนประการที่สอง สะท้อนว่าศูนย์อำนาจรัฐพยายามใช้พระราชศรัทธาในพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการเสด็จตรวจสอบการทำการราชการ เพราะก่อนหน้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจะครองราชสมบัติ พระองค์ได้ทำสงครามแย่งชิงราชสมบัติกับเจ้าฟ้าอภัย ในฝ่ายเจ้าฟ้าอภัยปรากฏชื่อพระไชยบูรณ์ ซึ่งเป็นตำแหน่งปลัดเมืองพิษณุโลกว่าเป็นผู้คุมกำลังกว่าร้อยคนอ้อมไปตีฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเมื่อยังทรงเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่วังหน้า¹⁷⁴ การเสด็จมาเมืองพิษณุโลกดังกล่าวจึงถือเป็นการแสดงอำนาจที่ศูนย์อำนาจรัฐมีเหนือเมืองพิษณุโลก และควบคุมการแสวงหาอำนาจของเจ้าเมืองพิษณุโลกด้วย

การที่พระไชยบูรณ์ปลัดเมืองพิษณุโลกเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าฟ้าอภัย ก็มีความเป็นไปได้ว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกอาจจะรู้เห็นกับการกระทำความผิดกล่าวของพระไชยบูรณ์ เพียงแต่ไม่ลงมาทำการด้วยตนเองเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ดังกล่าวก็สะท้อนให้เห็นว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกมีความพยายามในแสวงหาอำนาจโดยการสร้างความสัมพันธ์กับเจ้านายบางพระองค์ในศูนย์อำนาจรัฐด้วย

การปฏิเสธศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและการแสวงหาอำนาจของเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) หลังการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะ

ที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกส่วนใหญ่มีความพยายามในการสร้างอำนาจโดยอาศัยลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกมาโดยตลอด ต่อมาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็เกิดปัญหาแตกแยกภายในรวมทั้งศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะก็พยายามขยายอำนาจเข้ามา จึงเป็นโอกาสสำคัญที่เจ้าเมืองจะใช้ลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกแสวงหาอำนาจโดยไม่เกรงกลัวกฎหมายและบทลงโทษจาก พระไอยการกระบดศึกที่ตราขึ้นโดยศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ

¹⁷² “พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับพระจักรพรรดิพงษ์เจ้ากรม (จาด)”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 465.

¹⁷³ ดู “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 436.

¹⁷⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 202-204.

ในปี พ.ศ.2307 พระเจ้ามังระแห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะได้ยกกองทัพมาหลายทางเพื่อโจมตีศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ท้าหลวงที่ยกมาทางเมืองกาญจนบุรีได้เข้าล้อมกรุงศรีอยุธยา ก่อน ฝ่ายศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้เกณฑ์กำลังจากหัวเมืองให้ลงมาทำการรับศึก กองทัพเมืองพิษณุโลกถูกเกณฑ์ให้มาตั้งทัพอยู่ที่วัดภูเขาทอง¹⁷⁵ ส่วนกองทัพกรุงอังวะทางเหนือมีเนเมียวสีหบดี (โปซุปผลา) เป็นแม่ทัพยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่ตีเข้าทางด้านเมืองสวรรคโลกแล้วมาตั้งค่ายที่เมืองสุโขทัย เพื่อปิดสกัดไม่ให้กองทัพหัวเมืองยกลงมาช่วยศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่กำลังจะถูกปิดล้อม¹⁷⁶ เมื่อเจ้าเมืองพิษณุโลกทราบก็หว่านบ้านเมืองของตนมากกว่ากรุงศรีอยุธยา ได้ให้พระยาพลเทพกราบทูลลากลับขึ้นไปเมืองพิษณุโลก โดยอ้างเหตุผลว่าจะต้องไปปลงศพมารดา ปลอ่ยให้หลวงโกษา พระมหาดไทย และหลวงเทพเสนาซึ่งเป็นกรมการเมืองคุมกองทัพอยู่ที่วัดภูเขาทองแทน¹⁷⁷

เจ้าเมืองพิษณุโลกผู้นี้ทราบชื่อในภายหลังว่ามีชื่อเดิมว่า “เรื่อง”¹⁷⁸ การกลับไปเมืองพิษณุโลกของเจ้าเมืองพิษณุโลกโดยอ้างว่าไปปลงศพมารดานั้น น่าจะเป็นเหตุผลที่ดูสุดิวสัยเกินกว่าศูนย์อำนาจรัฐจะห้ามปรามได้ ซึ่งสื่อให้เห็นอำนาจที่แท้จริงของศูนย์อำนาจรัฐว่าไม่มีเหนือกองทัพเมืองพิษณุโลกนัก และแท้ที่จริงแล้วการปลงศพมารดาก็เป็นเพียงข้ออ้างของเจ้าเมืองพิษณุโลกที่จะทิ้งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยานั่นเอง ทั้งเพื่อความปลอดภัยของเมืองตนเองและอาจจะเพื่ออนาคตทางการเมืองที่เป็นอิสระจากศูนย์อำนาจรัฐด้วย¹⁷⁹

ในเวลาต่อมา หลวงโกษาซึ่งเป็นผู้คุมกองทัพเมืองพิษณุโลกที่วัดภูเขาทองแทนเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็คิดอ่านช่วยเจ้าฟ้าจิดซึ่งต้องโทษติดเวรจำอยู่ในพระราชวัง แล้วพากันเลิกทัพหนีกลับไปยังเมืองพิษณุโลก ฝ่ายศูนย์อำนาจรัฐได้แต่งข้าหลวงไปตามหลายนายแต่ไม่ทัน¹⁸⁰ ซึ่งแสดงว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกได้วางแผนล่วงหน้าไว้แล้ว ที่จะให้หลวงโกษายกกองทัพเมืองพิษณุโลกหนีออกจากกรุงศรีอยุธยากลับเมืองพิษณุโลก ด้วยเจ้าเมืองพิษณุโลกคงคาดการณ์ออกว่าถึงอย่างไรเสียกองทัพกรุงศรีอยุธยาก็ไม่อาจต้านทานกองทัพกรุงอังวะได้ ส่วนการช่วยเหลือเจ้าฟ้าจิดให้หนีไปด้วยนั้น เป็นไปได้ว่าเดิมทีนั้นเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าฟ้าจิดน่าจะมีความสัมพันธ์กันอยู่บ้าง¹⁸¹

¹⁷⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 548.

¹⁷⁶ สุเนตร ชุตินทรานนท์, สงครามคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 พ.ศ.2310 ศึกษาจากพงศาวดารพม่าฉบับราชวงศ์กรุงของ, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2552), หน้า 39-40.

¹⁷⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 548.

¹⁷⁸ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช, ไทยรบพม่า, (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2520), หน้า 399.

¹⁷⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “กรุงแตก : ราชอาณาจักรอยุธยาหลายตัว”, ใน กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย : ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), หน้า 82-83.

¹⁸⁰ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 549.

¹⁸¹ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช, เล่มเดิม, หน้า 365.

หรือกรรมการเมืองพิษณุโลกอาจใช้เจ้าฟ้าจิดเป็นเครื่องมือในการแย่งชิงอำนาจจากเจ้าเมืองพิษณุโลกก็เป็นได้¹⁸²

แต่พอเจ้าฟ้าจิดขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลกก็เข้าเก็บริบเอาทรัพย์สินเงินทองของเจ้าเมืองพิษณุโลก ภรรยาเจ้าเมืองพิษณุโลกได้หนีลงเรือเล็กล่องลงมา ฝ่ายเจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งยกทัพไปช่วยเมืองสุโขทัยทราบเรื่อง ก็เลิกทัพมาชุมนุมอยู่หลังเมืองพิจิตร ซ่องสุมผู้คนได้มากแล้วก็ยกขึ้นไปตั้งค่ายท้ายเมืองพิษณุโลก รบกับพรรคพวกเจ้าฟ้าจิดหลายวัน เจ้าฟ้าจิดจึงแตกหนีออกจากเมือง เจ้าเมืองพิษณุโลกให้คนตามจับได้แล้วใส่กรงส่งมาถึงท้ายทุ่งสากเหล็ก¹⁸³ ฝ่ายผู้คุมรู้ว่าพม่าตั้งอยู่บ้านกูป ก็พาเจ้าฟ้าจิดกลับขึ้นไป ณ เมืองพิจิตร เจ้าเมืองพิษณุโลกจึงให้คนลงมานำเจ้าฟ้าจิดขึ้นไปถ่วงน้ำที่เมืองพิษณุโลก¹⁸⁴

ภายหลังที่เจ้าเมืองพิษณุโลกต้องถอยทัพกลับด้วยกรณีเจ้าฟ้าจิด กองทัพของเนเมียวสีหบดีจึงยกเลกลงมาถึงเมืองนครสวรรค์ทางเมืองกำแพงเพชร ไม่ได้ยกตามไปตีเอาเมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกจึงมิได้เสียแก่กองทัพกรุงอังวะในครั้งนี้¹⁸⁵ แต่ในหลักฐานพงศาวดารพม่าระบุว่ากองทัพของเนเมียวสีหบดีสามารถตีเมืองพิษณุโลกได้¹⁸⁶

เมื่อเปรียบเทียบและตรวจสอบหลักฐานต่างๆ กับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นในภายหลังแล้ว ผู้เขียนเชื่อว่ากองทัพของเนเมียวสีหบดีไม่สามารถเข้าตีเมืองพิษณุโลกได้ ถ้าหากกองทัพเนเมียวสีหบดีตีเมืองพิษณุโลกได้จริง แล้วเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) จะสามารถฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกและรวบรวมผู้คนจำนวนมากได้อย่างไร? นอกจากนี้ในพงศาวดารพม่ายังกล่าวว่ามีกองทัพจากเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือ ช้างรบ 200 เชือก ม้า 2,000 ตัว กำลังพล 20,000 คน ยกไปช่วยกรุงศรีอยุธยาแต่ถูกกองทัพกรุงอังวะตีจนแตกพ่ายไป¹⁸⁷ ซึ่งถ้าหากกองทัพเนเมียวสีหบดีตีหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ทั้งหมดจริง แล้วกองทัพจำนวนมากเช่นนี้จะสามารถเกิดขึ้นได้อย่างไร? แสดงว่าความในพงศาวดารพม่าตอนนี้ก็มีความขัดแย้งกันเอง ดังนั้น เมืองพิษณุโลกจึงไม่น่าจะถูกทำลายจากกองทัพของเนเมียวสีหบดี

การที่เจ้าเมืองพิษณุโลกทิ้งหน้าที่ในการรักษากรุงศรีอยุธยา กลับขึ้นมาเมืองพิษณุโลกและจับเจ้าฟ้าจิดถ่วงน้ำ แสดงว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกไม่ได้เกรงกลัวต่ออำนาจศูนย์อำนาจรัฐที่กรุงศรี-

¹⁸² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), หน้า 152.

¹⁸³ ปัจจุบันคือท้องที่อำเภอสากเหล็ก จังหวัดพิจิตร.

¹⁸⁴ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 549.

¹⁸⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เล่มเดิม, หน้า 361-363.

¹⁸⁶ นายต่อ (แปล), สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), มหาราชวงศ์ พงศาวดารพม่า, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 232-

¹⁸⁷ นายต่อ (แปล), สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 252-253.

อยุธยาแล้วถึงลำที่จะทำการดังกล่าว ทั้งที่ในพระไอยการกระบดศึก มาตรา 14 ได้ห้ามมิให้ขุนนางและทหารหนีราชการสงคราม หากหลบหนีมีโทษฐานเป็นกบฏและให้ประหารชีวิตทั้งโคตร¹⁸⁸ ก็ถือว่าเป็นการเริ่มต้นที่เมืองพิษณุโลกได้แยกออกเป็นอิสระจากการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐที่กรุงศรีอยุธยาแล้ว ไม่ได้เกิดขึ้นภายหลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ.2310 อย่างที่เคยเข้าใจกันแต่อย่างใด

เมื่อกองทัพกรุงอังวะล้อมกรุงศรีอยุธยาเอาไว้ ทำให้มีขุนนางจากศูนย์อำนาจรัฐพยายามที่จะหลบหนีออกจากกรุงศรีอยุธยา พบว่ามีขุนนางและไพร่จำนวนหนึ่งหลบหนีขึ้นมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก¹⁸⁹ เมื่อศูนย์อำนาจรัฐที่กรุงศรีอยุธยาล่มสลายลงในปี พ.ศ.2310 ไร่ศูนย์อำนาจที่จะควบคุมไพร่พลทั้งปวงทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกจะได้ประกาศตนขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์เพื่อรวบรวมไพร่พลรักษาเสถียรภาพของเมืองเอาไว้ และถือเป็นการปกป้องบ้านเมืองของตนจากภาวะสงครามที่ผู้คนกำลังระส่ำระสายไปทั่วทุกหัวระแหง

อำนาจของเมืองพิษณุโลกในสมัยเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) พ.ศ.2310 - 2311

เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) เจ้าเมืองพิษณุโลก ถือว่าเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่อำนาจและความสามารถมากคนหนึ่ง “คงเป็นเพราะเป็นผู้มีชื่อเสียงเกียรติยศดังกล่าวมานี้ จึงมีผู้นิยมนับถือมาก แม้ข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาก็ไปเข้ากับเจ้าพระยาพิษณุโลกมากด้วยกัน”¹⁹⁰ เมื่อศูนย์อำนาจรัฐที่กรุงศรีอยุธยาล่มสลายก็พยายามสร้างเมืองพิษณุโลกขึ้นมาเป็นศูนย์กลางอำนาจในการปกครองไพร่พลที่กำลังระส่ำระสาย พร้อมกับตั้งตนขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์และจัดระบบการปกครองภายในรัฐตามแบบอย่างระบบศักดินา “ตั้งขุนนางขึ้นเต็มตามตำแหน่งเหมือนในกรุง”¹⁹¹ แล้วบังคับบัญชาบรรดาขุนนางที่ตนตั้งขึ้น “ให้เรียกคำบัญชาสั่งของตัวว่าพระราชโองการทุกตำแหน่งไป”¹⁹²

ในอภินิหารบรรพบุรุษกล่าวว่า

ครั้งนั้นพระเจ้าแผ่นดินเมืองพระพิษณุโลกย์ มีพระราชโองการดำรัสสั่งให้ตั้งสมเด็จพระบรมมหาไปยกาธิบดี ซึ่งเป็นพระชนกนารถของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด-

¹⁸⁸ “พระไอยการกระบดศึก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 469.

¹⁸⁹ “อภินิหารบรรพบุรุษ”, ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), อภินิหารบรรพบุรุษและปฐมวงศ์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 29.

¹⁹⁰ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, เล่มเดิม, หน้า 399.

¹⁹¹ “อภินิหารบรรพบุรุษ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 29.

¹⁹² “ปฐมวงศ์”, ใน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), อภินิหารบรรพบุรุษและปฐมวงศ์, หน้า 144.

ฟ้าจุฬาโลกย์ เป็นเจ้าพระยาจักรีศรีอโศก สมุหนายกถือศักดินา 10,000 ไร่ พระราชทานเครื่องยศเหมือนเสนาบดีในกรุง ด้วยแต่ก่อนท่านคุ้นเคยกัน เพราะเมืองพระพิษณุโลกย์เป็นหัวเมืองขึ้นในกรมมหาดไทย ท่านได้ว่ากล่าวบังคับบัญชามาแต่ก่อน ท่านได้รับตำแหน่งที่จักรีในเมืองพระพิษณุโลกย์ไม่ช้านัก ก็ทรงพระประชวรทิวงคตในเมืองพระพิษณุโลกย์ ครั้งนั้นพระเจ้าแผ่นดินพระพิษณุโลกย์ ก็กระทำการมาปณกิจเศษตามตำแหน่งยศเสนาบดี¹⁹³

ข้อความในอภินิหารบรรพบุรุษได้สะท้อนหลายประการ ประการแรก ในเมืองพิษณุโลกมีขุนนางจากกรุงศรีอยุธยาและไพร่พลจำนวนมากหนีสงครามขึ้นมาอยู่เมืองพิษณุโลก ประการที่สอง เจ้าเมืองพิษณุโลกได้สร้างความสัมพันธ์และมีความสัมพันธ์อันดีกับขุนนางชั้นสูงในกรุงศรีอยุธยา ประการที่สาม มีตั้งขุนนาง พระราชทานศักดินา เครื่องยศ และประกอบพิธีศพขุนนางให้สมเกียรติแบบอย่างธรรมเนียมเดิมที่กระทำในกรุงศรีอยุธยา ซึ่งล้วนแสดงให้เห็นว่าเจ้าเมืองพิษณุโลก (เรื่อง) มีความพยายามสร้างอำนาจของตนและการจัดการระบบธรรมเนียมปกครองให้เท่าเทียมกับพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา

นิธิ เอียวศรีวงศ์ กล่าวว่า การตั้งตนขึ้นเป็นใหญ่ของเจ้าพระยาพิษณุโลกไม่สามารถที่จะใช้ความเป็นเจ้าเมืองพระยามหานครดำเนินการทางการเมืองได้ เพราะสถานะนี้ไม่มีความหมายนอกเขตเมืองพิษณุโลก ในขณะที่เจ้าพระยาพิษณุโลกต้องการจะมีอำนาจเหนือหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด จึงจำเป็นต้องเปลี่ยนสถานะของตนเป็นพระมหากษัตริย์ โดยอาศัยตำแหน่งนี้เท่านั้นที่เจ้าพระยาพิษณุโลกจะมีความหมายต่อผู้นำท้องถิ่นสุโขทัย, สวรรคโลก, กำแพงเพชร, ตาก ฯลฯ ได้¹⁹⁴ ขอบเขตอำนาจของรัฐพิษณุโลกในเบื้องต้นทางด้านตะวันออกคงต่อแดนกับล้านช้างและเมืองเพชรบูรณ์ ทางด้านใต้ถึงเมืองพิศิตรและเขตเมืองนครสวรรค์ ทางด้านตะวันตกถึงเขตเมืองสุโขทัย และทางด้านเหนือถึงเขตเมืองพิษัย

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า หลังจากที่เจ้าพระยาพิษณุโลกประกาศตนเป็นพระมหากษัตริย์ได้ 7 วันก็บังเกิดวันโรคขึ้นในคอถึงพิราลัย¹⁹⁵ ส่วนสาเหตุนั้นในปฐมวงศ์กล่าวว่าเป็นเพราะไม่ได้ทำพิธีราชาภิเษกให้พราหมณ์ครอบก่อน¹⁹⁶ ซึ่งถือว่าเป็นการผิดธรรมเนียม และปฐมวงศ์จะพยายามอธิบายว่าเจ้าพระยาพิษณุโลกมีบุญไม่ถึงการเป็นพระมหากษัตริย์ แต่ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับภาษามคธ กล่าวว่า “พระยาพิษณุโลกอยู่ใน

¹⁹³ “อภินิหารบรรพบุรุษ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 29-30.

¹⁹⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 150.

¹⁹⁵ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 322.

¹⁹⁶ “ปฐมวงศ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 145.

ราชสมบัติ 6 เดือน พระชนมายุได้ 49 ปี ก็เสด็จสวรรคตไปตามยถากรรม”¹⁹⁷ ผู้เขียนสันนิษฐานว่า เจ้าพระยาพิชัย โลกไม่ได้ถึงพิราลัยหลังจากประกาศตนเป็นพระมหากษัตริย์ได้ 7 วันอย่างแน่นอน ความในส่วนนี้พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์น่าจะมีความน่าเชื่อถือกว่า

เนื่องจากในจดหมายเหตุจีนได้บันทึกไว้ว่า หูซื่อถู่ (พิชัย โลก) ได้มีพระราชสาส์นไปถวาย พระเจ้ากรุงจีน เพื่อขอให้พระองค์ยอมรับตนเป็นพระมหากษัตริย์ที่ถูกต้องของกรุงศรีอยุธยา สืบต่อจากพระมหากษัตริย์พระองค์เดิมที่สิ้นพระชนม์ในระหว่างสงคราม และได้ต่อต้านรัฐที่สถาปนาโดยเงินเจ้า (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) จนเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ยอมรับสถานะของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ของกรุงศรีอยุธยา เพราะพระองค์ยังไม่สามารถปราบปรามรัฐอิสระเล็กๆ ได้¹⁹⁸ ซึ่งแสดงว่าเจ้าพระยาพิชัย โลกยังมีชีวิตอยู่อีกหลายเดือนหลังจากที่ประกาศตนเป็นพระมหากษัตริย์ อาจจะเป็น 6 เดือนหรือมากกว่านั้นก็ได้ และมีความพยายามที่จะติดต่อกับจีนเพื่อให้พระเจ้ากรุงธนบุรียอมรับในสถานะของตนเองด้วย

ภายหลังที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาล่มสลายแล้ว ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก็มีพระยาตากรวบรวมกำลังพลขับไล่กองทัพกรุงอังวะที่เหลืออยู่บางส่วนออกไปได้ แล้วสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาใหม่ที่เมืองธนบุรี และสถาปนาตนเองขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้มีความพยายามที่จะขยายอำนาจเพื่อรวบรวมดินแดนของกรุงศรีอยุธยาเดิมให้กลับมาอยู่ใต้ศูนย์อำนาจรัฐของพระองค์ ได้ทรงนำกำลังออกไปปราบปรามหัวเมืองต่างๆ ที่ตั้งตนเป็นอิสระตามภูมิภาคต่างๆ ภายหลังการล่มสลายของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา โดยเลือกที่จะปราบปรามเมืองพิชัย โลกเป็นแห่งแรกในปี พ.ศ.2311 ทั้งนี้คงเป็นเพราะว่าเมืองพิชัย โลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือมีกำลังพลอยู่มาก หากปราบปรามได้ก็จะสามารถใช้เป็นกำลังหลักในการทำสงครามขยายอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีได้¹⁹⁹

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กล่าวว่า “เสด็จยกพลนิกรดำเนินทัพ สรรพด้วยโยธาทหารใหญ่น้อยขึ้นไปปราบปรามเมืองพิชัย โลกยถึงตำบลเกยไชย พญาพิชัย โลกยรู้ประพฤติเหตุ แต่งพลทหารให้หลวงโกษา (ยัง) ยกออกมาตั้งรับ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จนำพลทั้งปวงเข้ารณรงค์ด้วยข้าศึกครั้งนั้น ฝ่ายข้าศึกยิงปืนมาดังท่าฝน ต้องพระขงมั่งเบี่ยงซ้าย เลียบตัดผิวพระ-

¹⁹⁷ สมเด็จพระพนรัตน์ (แก้ว), พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาษามคธ แล คำแปล กับ จุลยุทธการวงศ์ ผูก 2 เรื่อง พงศาวดารไทย, (กรุงเทพฯ : ดันฉบับ, 2550), หน้า 83.

¹⁹⁸ ดู ฌ็องซูภัทร จันทวิษ, “ข้อเท็จจริงบางประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาตอนปลายและกรุงธนบุรีจากจดหมายเหตุจีน”, ใน ศิลปากร, 24(2), 2523, หน้า 21-24.

¹⁹⁹ ขวัญเมือง จันทโรจณี, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 31-

มังสะไป จึงให้ลาดทัพกลับยังกรุงธนบุรี²⁰⁰ ความในพระราชพงศาวดารได้แสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยอำนาจของเมืองพิษณุโลกก็ขยายลงไปถึงบริเวณตำบลเกษไชโย ซึ่งปัจจุบันอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่าน เขตอำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ เหนือเมืองนครสวรรค์ขึ้นมาเล็กน้อย และแสดงให้เห็นถึงจำนวนกำลังพลและอาวุธของเมืองพิษณุโลกว่ามีประสิทธิภาพไม่น้อย จนทำให้กองทัพกรุงธนบุรีต้องถอยทัพกลับไป

การล่มสลายของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเมืองพิษณุโลก (พ.ศ.2312 - 2313)

การล่มสลายของกลุ่มอำนาจท้องถิ่นพิษณุโลกน่าจะเป็นผลมาจากสภาพสังคมที่ยังอยู่ในภาวะจลาจลจากสงครามระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะจนทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาล่มสลาย แม้จะมีการพยายามสร้างเมืองพิษณุโลกขึ้นมาให้เป็นอิสระก็จริงแต่อำนาจในการบริหารจัดการไพร่พลนั้นก็คงเป็นไปอย่างลำบาก นิธิ เอียวศรีวงศ์สันนิษฐานว่าเนื่องจากยังมีกลุ่มคนที่รวมตัวกันปล้นสะดมเพื่อยังชีวิตให้รอดโดยปราศจากจุดมุ่งหมายทางการเมือง ความพยายามของเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) จึงมีเป้าหมายเพียงแคร์รักษาความเป็นใหญ่ในท้องถิ่นที่ตนครองอำนาจอยู่เป็นหลัก²⁰¹

เหตุผลสำคัญอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) สามารถรวบรวมกำลังไพร่พลส่วนหนึ่งได้ก็คือ ความเป็นผู้นำและความสามารถในฐานะที่เป็นเจ้าเมืองและขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งถือว่าเป็นความสามารถพิเศษ ทำให้ได้รับความเชื่อถือจากขุนนางจากศูนย์อำนาจบางส่วนและไพร่พลในเมืองพิษณุโลก รวมทั้งเมืองใกล้เคียง แต่ความเป็นผู้นำเป็นสิ่งที่ติดตัวผู้นำมาตามธรรมชาติและถ่ายทอดไปยังผู้อื่นไม่ได้ง่ายๆ เพราะยังมีได้ความสามารถพิเศษนั้นกลายเป็นสถาบัน²⁰² ด้วยเหตุนี้ หลังจากเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) ถึงแก่พิราลัยประมาณ พ.ศ.2311 ไพร่พลเมืองพิษณุโลกจึงขาดความเชื่อถือพระอินทร์อัคร น้องชายเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรื่อง) ที่ขึ้นเป็นเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกคนใหม่ จึงส่งผลให้อำนาจเมืองพิษณุโลกอ่อนแอลงและล่มสลายในที่สุด

ดังจะเห็นได้ว่า ถึงแม้เมืองพิษณุโลกจะสามารถต่อต้านการโจมตีของกองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ แต่ก็ยังมีกองกำลังฝ่ายเจ้าพระฝางซึ่งมีเจ้าพระฝางหรือพระพากุลเถร (เรื่อน) พระสังฆราชาเมืองฝางเป็นผู้นำ มีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองฝางหรือเมืองสว่างบุรีซึ่งเป็นเมืองบริวารเมืองหนึ่งของเมืองพิชัยเหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นไป มีการแต่งตั้งบรรดาญาติโยมและศิษย์เป็นเจ้าเมือง

²⁰⁰ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนิกเชก เล่ม 3, หน้า 488.

²⁰¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 3-4.

²⁰² นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 51-52.

และกรมการประจำเมือง บรรดาไพร่พลในหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่เหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นไปก็เกรงกลัวนับถืออยู่ในอำนาจทั้งสิ้น²⁰³ และพยายามแข่งขันอำนาจกับเจ้าพระยาพิษณุโลกด้วย ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับภาษามคธระบุว่าเจ้าพระยาพิษณุโลกได้กรีธาพลใหญ่ไปรบกับกองกำลังฝ่ายเจ้าพระฝางถึง 3 ครั้ง แต่ไม่แพ้ไม่ชนะกัน²⁰⁴

หลังจากตั้งตนเป็นพระมหากษัตริย์ได้ 6 เดือน เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ก็ถึงแก่พิราลัย พระอินทร์อากรซึ่งเป็นน้องชายเจ้าพระยาพิษณุโลกก็ขึ้นครองเมืองแทน แต่พระอินทร์อากรไม่ได้มีบุคลิกเป็นผู้นำทำให้ไพร่พลไม่นับถือ กองกำลังเมืองพิษณุโลกก็เริ่มอ่อนแอลง กองกำลังฝ่ายเจ้าพระฝางก็ยกทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก ตั้งล้อมเมืองอยู่ 2 เดือน จนทำให้ชาวเมืองอดอยากก็เกิดเป็นไส้ศึกเปิดประตูเมืองรับกองกำลังฝ่ายเจ้าพระฝางเข้าไปในเมือง จับพระอินทร์อากรเจ้าเมืองพิษณุโลกประหารชีวิต แล้วให้เก็บบริวารรวมทรัพย์สมบัติ อาวุธและกวาดต้อนไพร่พลในเมืองพิษณุโลกขึ้นไปเมืองฝาง บางส่วนก็หลบหนีลงไปลงกรุงธนบุรี²⁰⁵

เมื่อพระอินทร์อากรถูกประหารชีวิตก็ถือว่ากลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมของเมืองพิษณุโลกก็ล่มสลายลง พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ว่า “ขณะนั้นบรรดาหัวเมืองเหนือทั้งปวงนั้น ก็เป็นสิทธิแก่เจ้าพระฝางทั้งสิ้น”²⁰⁶

ต่อมาในปี พ.ศ.2313 กองทัพศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีสามารถปรับปรุงกองทัพ จัดหาอาวุธและกำลังพลให้เข้มแข็ง จึงได้ยกกองทัพทั้งทางบกและทางเรือขึ้นมาปราบกองกำลังเจ้าพระฝางและสามารถปราบปรามสำเร็จ แต่ตัวเจ้าพระฝางสามารถหลบหนีไปได้²⁰⁷ จากนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็มอบหมายให้ขุนนางคนสำคัญเป็นเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ รวบรวมไพร่พลและจัดการบูรณะบ้านเมืองให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์

ในช่วงเวลาหลังการล่มสลายของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ.2309 - 2313) ไม่ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเลย จึงทำให้เราไม่ทราบความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวาร และความเคลื่อนไหวของเมืองบริวาร ผู้เขียนเชื่อว่าในขณะที่เมืองพิษณุโลกมีอำนาจเป็นอิสระจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่เคยควบคุมเมืองพิษณุโลกมาก่อน บรรดาเมืองบริวารก็ยังคงมีความเคลื่อนไหวและระส่ำระสายจากภาวะสงครามอยู่ไม่น้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองบริวารที่อยู่ในเขตที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านและลุ่มแม่น้ำยมใกล้เคียงเมืองพิษณุโลก ส่วนเมืองนครไทย เมืองนครชุมและเมืองชาติตระการซึ่งอยู่ในเขตหุบเขาไม่น่าจะได้รับผลกระทบ

²⁰³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 307.

²⁰⁴ สมเด็จพระพนรัตน์ (แก้ว), เล่มเดิม, หน้า 83.

²⁰⁵ สมเด็จพระยาติราชมหาราช (เจ้าพระยาพิษณุโลก), เล่มเดิม, หน้า 414-415.

²⁰⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 323.

²⁰⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 494.

โดยตรงเท่าใดนัก เนื่องจากอยู่ในเขตหุบเขาห่างไกลจากพื้นที่สงคราม แต่เมืองเหล่านี้น่าจะเป็นที่
รองรับการอพยพของชาวเมืองต่างๆ บางส่วนจากที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านและลุ่มแม่น้ำยมที่เคลื่อนย้าย
หนีภัยสงคราม

3.4 การสร้างฐานอำนาจและรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลก (พ.ศ.2314 - 2318)

เมื่อกองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถปราบปรามกองกำลังเจ้าพระฝางได้ หัวเมือง
ฝ่ายเหนือก็ตกอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐใหม่ที่กรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้
สำรวจไพร่พลและโปรดให้ขุนนางซึ่งเป็นข้าราชการบริพารใกล้ชิดและมีฝีมือในการทำสงครามมาเป็น
เจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่อย่างไรก็ดี ขุนนางดังกล่าวก็อาศัยตำแหน่งเจ้าเมืองแสวงหา
อำนาจให้แก่ตนเองและเครือข่าย โดยเฉพาอย่างยิ่งเจ้าเมืองพิษณุโลกที่ต่อมาได้ร่วมกับพี่ชายซึ่ง
เป็นที่เจ้าพระยาจักรีทำการโค่นล้มอำนาจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจนสำเร็จ แล้วสถาปนาศูนย์
อำนาจรัฐแห่งใหม่ขึ้นมาที่กรุงเทพมหานคร

ภายหลังปราบปรามกองกำลังเจ้าพระฝางสำเร็จแล้ว สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้
สำรวจจำนวนไพร่พลในหัวเมืองฝ่ายเหนือ พบว่า เมืองพิษณุโลกมีพลเมือง 15,000 คน เมือง
สวรรคโลกมี 7,000 คน เมืองพิชัย (รวมทั้งเมืองสวรรคบุรี) มี 9,000 คน เมืองสุโขทัยมี 5,000 คน
เมืองกำแพงเพชรกับเมืองนครสวรรค์มีเมืองละ 3,000 คนเศษ²⁰⁸ จากนั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็
โปรดให้

*ข้าหลวงซึ่งมีความชอบในการสงคราม ให้รั้งเมืองครองเมืองตามฐานานุกรมลำดับ
เจ้าพระยาพิไชยราชาเป็นเจ้าพระยาสวรรคโลกย์ พระยายมราชเป็นเจ้าพญาสุรศรี รั้งเมือง
พิศณุโลกย์ พระยาราชเดโชรั้งเมืองพิไชย พระท้าวน้ำรั้งเมืองสุโขทัย เจ้าพญาอนุรักษพร
รั้งเมืองนครสวรรค์ พระยาอภัยภทรฤทธิไปเป็นพญาอมราชให้ว่าที่สมุหนายกด้วย แล้ว
เสด็จพระราชดำเนินกลับมายังกรุงธนบุรี²⁰⁹*

การตั้งเจ้าเมืองประจำหัวเมืองฝ่ายเหนือครั้งนี้ ส่วนใหญ่แล้วสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้
โปรดให้ขุนนางที่มีความสามารถในการรบและไว้วางพระทัยมาปกครอง ทั้งนี้คงเพราะต้องการใช้
หัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นฐานกำลังและเป็นเมืองหน้าด่านสกัดกั้นการขยายอิทธิพลของศูนย์อำนาจรัฐ

²⁰⁸ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชธานูปภาพ, เล่มเดิม, หน้า 454.

²⁰⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 496.

กรุงอังวะที่จะรุกรานหัวเมืองฝ่ายเหนือ²¹⁰ สำหรับเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นหัวเมืองใหญ่และมีจำนวนพลเมืองมากที่สุดพระองค์ได้โปรดให้พระยายมราชซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดมาตั้งแต่ก่อนสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีมาเป็นเจ้าเมือง

จึงโปรดเกล้าฯ เลื่อนเจ้าพระยายมราชผู้น้อง เป็นเจ้าพระยาสุระสีห์พิศณุวาธิราช ถือศักดิ์นา 10,000 ไร่ พระราชทานเครื่องยศเดิมอีก คือ ประคำทองเสื้อหมวกทรงประภาสสำหรับหนึ่ง สัปทนแพรแดงคันหนึ่ง กับสิ่งของอื่นอีกเป็นอันมาก แล้วโปรดให้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลกหัวเมืองเอกฯ ได้ตำแหน่งยศเมื่อจุลศักราช 1132 ปีชลาทิศก ขณะนั้นพระชนม์ได้ 27 พรรษา²¹¹

การส่งขุนนางที่ไว้วางพระทัยมาปกครองถือเป็นความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐที่จะลดทอนอำนาจของกลุ่มอำนาจเดิมในท้องถิ่นลง เพื่อป้องกันการสร้างและสะสมอำนาจขึ้นมาต่อต้านอำนาจรัฐในภายหลัง นอกจากนี้ยังมีการ “อาราธนาธิบดีพระสงฆ์ราชาคณะแลอันดับ 50 รูป ณ กรุงธนบุรีฯ ขึ้นไปบวชพระสงฆ์ไว้ทุกหัวเมือง แล้วพระราชทานราชาคณะไว้ให้อยู่สั่งสอนพระสงฆ์ฝ่ายเหนือ พระพิมลธรรมอยู่เมืองฝาง พระธรรมเจดีย์อยู่ทุ่งยั้ง พระธรรมราชา พระเทพกระวี อยู่เมืองสวรรคโลกย์ พระธรรมอุดมอยู่เมืองพิไชย พระโพทิวชัย อยู่เมืองพิษณุโลกย์”²¹² การอาราธนาพระสงฆ์จากศูนย์อำนาจรัฐมาอยู่หัวเมืองฝ่ายเหนือก็น่าจะมีวัตถุประสงค์เพื่ออบรมสั่งสอนชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือให้ปฏิบัติตามแนวนโยบายของศูนย์อำนาจรัฐและสร้างสิทธิธรรมให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐ รวมทั้งน่าจะมีการนำความรู้และศิลปวิทยาการต่างๆ แบบศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาเผยแพร่ด้วย

นอกจากจะมีการรวบรวมผู้คนให้กลับเข้ามาอยู่ในเมืองต่างๆ เพื่อความมั่นคงของเมืองแล้วยังพบว่ามีกรกวาดต้อนชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือบางส่วนลงไปอยู่กรุงธนบุรีด้วย ซึ่งน่าจะมาจากความต้องการกำลังคนในการสร้างความมั่นคงให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐ ดังปรากฏในจดหมายเหตุของมองซิเออร์ คอร์ บาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามายังกรุงธนบุรีเขียนถึงผู้อำนวยการคณะต่างประเทศเมื่อปี พ.ศ.2313 ว่า

²¹⁰ ขวัญเมือง จันทโรจณี, เล่มเดิม, หน้า 35.

²¹¹ “อภินิหารบรรพบุรุษ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 29-30.

²¹² “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 496.

เมื่อข้าพเจ้าได้กลับมาถึงเมืองไทยได้หลายเดือน ข้าพเจ้าไปเที่ยวดูในพระราชธานี ได้พบจำนวนเด็กเป็นอันมากซึ่งอดอยากอย่างที่สุด ในระหว่างที่ข้าพเจ้าหากพวกแพงนั้นเด็กพวกนี้ได้รับน้ำมนต์เข้ารีตมีจำนวน 400 คน เด็กเหล่านี้โดยมากเป็นพวกบุตรของชาวบ้านนอก ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ได้มาจากหัวเมืองในเวลาที่จะตั้งไปปราบปรามหัวเมืองเหล่านั้น คนเหล่านี้มีชาวพินธุโลกและชาวนครราชสีมา ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้พาลงมาเป็นเชลย เพื่อให้คนในกรุงเทพฯ แน่นหนาขึ้น²¹³

3.4.1 การสร้างฐานอำนาจของเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) พ.ศ.2314 - 2318

เมืองพินธุโลกภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีได้มีเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นผู้ปกครอง เจ้าพระยาสุรสีห์ผู้นี้มีนามเดิมว่า “บุญมา” เป็นบุตรของหลวงพินิจอักษรผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งเป็นที่เจ้าพระยาจักรีแห่งรัฐท้องถิ่นเมืองพินธุโลกในสมัยเจ้าพระยาพินธุโลก (เรื่อง) นายบุญมาเดิมรับราชการอยู่ที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา สังกัดกรมมหาดเล็กมีตำแหน่งเป็นนายสุุดจินดาหุ้มแพร ภายหลังศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาล่มสลาย นายบุญมาได้เข้าร่วมกองกำลังพระยาตาก จนกระทั่งพระยาตากสามารถสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีขึ้นมาและบรมราชาภิเษกเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงปูนบำเหน็จในนายบุญมาจากตำแหน่งนายสุุดจินดาหุ้มแพรเป็นที่พระมหามนตรีเจ้ากรมตำรวจ พ.ศ.2313 เมื่อปราบกองกำลังกรมหมื่นเทพพิพิธที่เมืองพิมายเสร็จได้เลื่อนเป็นที่พระยาอนุชิตราชา ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาอมราช ภายหลังปราบกองกำลังเจ้าพระฝางได้สำเร็จก็โปรดให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พินธุวารีราช²¹⁴ ดำเนินราชการเมืองพินธุโลก²¹⁵

การสร้างฐานอำนาจภายในเมืองพินธุโลกและหัวเมืองใกล้เคียง

ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) จะเป็นขุนนางใกล้ชิดกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นอย่างมาก และได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองพินธุโลก ซึ่งในเวลานั้นมีทั้งอำนาจในการคุมผู้คนและยศบรรดาศักดิ์สูงกว่าสมุหนายก ทั้งที่ประสบการณ์ผ่านมาสมุหนายกต่างหากที่เป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในการบริหารบ้านเมือง²¹⁶ ซึ่งเห็นได้ชัดถึงความสำคัญของเจ้าพระยาสุรสีห์และเมือง

²¹³ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 23, (พระนคร : กุรุสภา, 2511), หน้า 93.

²¹⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ วิเคราะห์ว่า ระยะเวลาที่เจ้าพระยาสุรสีห์มาปกครองเมืองพินธุโลกนั้นน่าจะมีบรรดาศักดิ์เป็นเพียง “พระยา” เท่านั้น แต่น่าจะได้เลื่อนเป็น “เจ้าพระยา” หลังจากที่ได้ร่วมทำสงครามปราบเมืองพุทไธมาศและเขมรแล้วในปี พ.ศ.2314 ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 266.

²¹⁵ สุณิสสา มั่นคง, วังหน้ารัตนโกสินทร์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 27-28.

²¹⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 435.

พิชญโลกในช่วงเวลานั้น ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์จะได้รับยศบรรดาศักดิ์ที่สูงกว่าสมุหนายกแล้วก็ตาม แต่ภายหลังที่ได้ปกครองเมืองพิชญโลกแล้วก็ดูเหมือนว่า เจ้าพระยาสุรสีห์มีความพยายามในการสร้างและแสวงหาอำนาจเพิ่มขึ้นไม่ต่างไปจากเจ้าเมืองพิชญโลกคนก่อนๆ จึงไม่ใช่เรื่องแปลกที่ขุนนางที่เคยใกล้ชิดกับศูนย์อำนาจรัฐจะอาศัยลักษณะเฉพาะของเมืองพิชญโลกแสวงหาอำนาจให้แก่ตนและพวกพ้อง อีกทั้งสถานการณ์ในขณะนั้น น่าจะเอื้ออำนวยต่อการสร้างบทบาทของผู้นำในระดับท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือของเจ้าพระยาสุรสีห์ด้วย²¹⁷

สำหรับการสร้างฐานอำนาจของเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) ภายในเมืองพิชญโลกในช่วงที่ครองเมืองพิชญโลกนั้น แม้ไม่ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงอย่างชัดเจนว่าเจ้าพระยาสุรสีห์มีการสร้างฐานอำนาจขึ้นมาหรือไม่ แต่มีหลักฐานในช่วงเวลาต่อมาที่สะท้อนให้เห็นว่าเจ้าพระยาสุรสีห์น่าจะสร้างฐานอำนาจขึ้นในระหว่างที่ปกครองเมืองพิชญโลก ดังปรากฏหลักฐานว่า

ภายหลังที่มีการสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นศูนย์อำนาจรัฐแห่งใหม่ โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก²¹⁸ เจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) ได้รับโปรดเกล้าให้เป็นสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (วังหน้า) ได้ปรากฏความในพระราชพงศาวดารเกี่ยวกับการแต่งตั้งข้าราชการสังกัดวังหน้าของสมเด็จพระกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ว่า

มีพระบัญชาโปรดตั้งแต่งตั้งแต่โดยควรแก่ความชอบตามลำดับถาบันานุศักดิ์... ตรัสเอาพระยาไชยบูรณ์ปลัดเมืองพระพิศณุโลกย์เป็นพระยากระลาโหมราชเสนา ตรัสเอาพระพลเมืองพระพิศณุโลกย์เป็นพระยาจำแสนยากร ตรัสเอาหม่อมสคตนายข้าหลวงเดิมเป็นพระยามณเฑียรบาล...ตรัสเอานายทองอินทร์ข้าหลวงเดิมเมืองพระพิศณุโลกย์ เป็นพระยาเสนาหาญจรรจวงมหาดเล็ก แล้วตั้งแต่งข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงครบตามตำแหน่งในพระราชวังหน้าทั้งสิ้น²¹⁹

นอกจากเป็นขุนนางสังกัดวังหน้าแล้ว ยังพบว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงตำแหน่งขุนนางที่เคยอยู่เมืองพิชญโลกขึ้นสังกัดวังหลวงด้วย “ตรัสเอาพระทุกขราษฎร์เมือง

²¹⁷ ขวัญเมือง จันทโรจณี, “หัวเมืองฝ่ายเหนือกับการสถาปนาราชวงศ์จักรี”, ใน วศิน ปัญญาวุธตระกูล (บรรณาธิการ), 35 ปีประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร รวมบทความวิชาการของคณาจารย์สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, (พิชญโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2547), หน้า 69.

²¹⁸ มีพระนามเดิมว่า “ทองด้วง” ก่อนการสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพมหานครมีบรรดาศักดิ์เป็นที่ “เจ้าพระยาจักรี” และเป็นพี่ชายของเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา).

²¹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, นฤมล ธีรวัฒน์ (ชำระต้นฉบับ), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์วิชาการ, 2539), หน้า 14.

พิศณุโลกย์ ชื่อหม่อมปลืบุตรพระยาพะละลาโหมคลองแกลบ มีความชอบ ได้ทำศึกสงครามด้วย พระองค์แต่ก่อนมามีได้คิดแก้ชีวิตร โปรคให้เป็นเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระพะละลาโหม²²⁰

จะเห็นว่าขุนนางจำนวนไม่น้อยที่ได้รับความดีความชอบเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่หลังการ สถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพมหานคร ส่วนหนึ่งเป็นขุนนางที่เคยรับราชการอยู่ที่เมืองพิศณุโลก ซึ่งอยู่ใต้การปกครองของของเจ้าพระยาสุรสีห์ แสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาสุรสีห์ได้ใช้ตำแหน่งเจ้าเมืองพิศณุโลกสะสมไพร่พลสร้างฐานอำนาจให้แก่ตนเอง ถึงแม้ว่าอาจจะสะสมเพื่อไว้ใช้ใน ราชการสงครามก็ตาม แต่ในที่สุดแล้วก็สามารถใช้กำลังพลส่วนนี้ร่วมกับพี่ชายคือเจ้าพระยาจักรี ทำรัฐประหาร โค่นล้มอำนาจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพฯ ขึ้น แทนที่ได้

นอกจากการสะสมไพร่พลแล้ว ก็มีความเป็นไปได้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์น่าจะสะสม ทรัพย์สินเงินทองด้วย เมื่อพิจารณาจากสิ่งของพระราชทานที่เจ้าพระยาสุรสีห์ควรได้รับจาก ความสำเร็จในราชการสงครามแล้ว ก็ไม่น่าจะสามารถทำให้เจ้าพระยาสุรสีห์มีฐานะที่มั่งคั่งพอจะ เลี้ยงดูไพร่พลในสังกัดจำนวนมากได้ และในช่วงเวลาดังกล่าวศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีก็ได้ พยายามติดต่อทำการค้ากับจีนและชาติตะวันตกเช่นเดียวกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา²²¹ ดังได้ กล่าวมาแล้วก่อนหน้าว่าเมืองพิศณุโลกมีสินค้าของป่าหลายอย่างที่พ่อค้าต่างชาติต้องการ ผู้เขียนจึง ตั้งข้อสังเกตไว้เป็นเบื้องต้นว่าเจ้าพระยาสุรสีห์อาจจะสะสมความมั่งคั่งจากการลักลอบค้าขายสินค้า ส่วยเช่นเดียวกับเจ้าเมืองพิศณุโลกหลายๆ คนที่ผ่านมาก็เป็นไปได้ เพื่อที่จะสร้างอำนาจทางการเมือง ให้แก่ตนเองและเครือญาติ

ไม่เพียงแต่เจ้าพระยาสุรสีห์จะใช้ความเป็นลักษณะเฉพาะและความพร้อมในหลายๆ ด้าน ของเมืองพิศณุโลกสร้างฐานอำนาจแล้ว ยังมีความเป็นไปได้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์ได้สร้างความสัมพันธ์ กับเมืองใกล้เคียงเพื่อสร้างอำนาจด้วย เพราะหลังจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่งตั้งขุนนาง ใกล้เคียงมาปกครองเมืองต่างๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้ว ศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะก็ได้ส่งกองกำลัง เข้ามารุกรานหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่เนืองๆ ในฐานะที่เมืองพิศณุโลกเป็นเมืองใหญ่และมีกำลังพล มากที่สุด เจ้าพระยาสุรสีห์จึงจำเป็นต้องนำกำลังพลเมืองพิศณุโลกไปช่วยเหลือเมืองใกล้เคียง ในหัวเมืองฝ่ายเหนือยามที่มีกองกำลังกรุงอังวะเข้ามารุกราน เช่น ในปี พ.ศ.2315 กองทัพกรุงอังวะ ได้ยกทัพมาตีเมืองพิษย เจ้าพระยาสุรสีห์ได้นำกำลังพลเมืองพิศณุโลกขึ้นไปช่วยพระยาพิชัยรบ

²²⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 10.

²²¹ ดู สุตรา สุธงษา, ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี, (กรุงเทพฯ : สารคดี, 2550), หน้า 74-76.

ป้องกันเมืองไว้ได้²²² ในปี พ.ศ.2316 เจ้าพระยาสุรสีห์และพระยาพิชัยก็สามารถสกัดกั้นการรุกรานของกองทัพกรุงอังวะในหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้ได้อีก²²³ และในปี พ.ศ.2317 เจ้าพระยาสุรสีห์ยังได้นำกองทัพเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือไปรบที่เมืองเชียงแสนด้วย²²⁴

ลักษณะการยกกองกำลังไปช่วยเหลือเมืองใกล้เคียงเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงบทบาทและสถานะของเจ้าพระยาสุรสีห์และเมืองพิษณุโลกที่เหนือกว่าเมืองอื่น แม้จะไม่สามารถทราบแน่ชัดว่าการควบคุมกำลังพลจะตกอยู่กับเจ้าพระยาสุรสีห์หรือไม่ แต่ดูจากจำนวนกำลังพลเมืองพิษณุโลกซึ่งมีมากกว่าเมืองอื่นก็อาจทำให้สันนิษฐานเป็นเบื้องต้นได้ว่า เจ้าพระยาสุรสีห์น่าจะเป็นผู้ควบคุมกำลังพลทั้งหมดในการทำสงคราม และเจ้าพระยาสุรสีห์ก็น่าจะมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยที่เจ้าเมืองอื่นๆ อาจจะยอมรับเจ้าพระยาสุรสีห์ในเชิงความสามารถการรบและจากสถานะความเป็นเมืองใหญ่ของเมืองพิษณุโลกก็เป็นได้

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ยังได้ให้ความเห็นว่า ตระกูลเจ้าพระยาสุรสีห์น่าจะมีความสัมพันธ์พิเศษบางอย่างกับขุนนางแถบเมืองพิษณุโลกขึ้นไปถึงเมืองเพชรบูรณ์มาตั้งแต่ก่อนหน้าแล้ว หากเชื่อตามประวัติของตระกูลพราหมณ์ดังที่ ก.ศ.ร. กุหลาบเล่าไว้ เมืองพิษณุโลกไปจนถึงเมืองเพชรบูรณ์ในช่วงท้ายๆ ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา นั้น เชื้อสายตระกูลพราหมณ์ซึ่งเป็นญาติของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยการแต่งงานกับตระกูลเจ้าพระยาสุรสีห์ ได้เป็นเจ้าเมืองอยู่อย่างน้อยในบางสมัย ความสัมพันธ์ระหว่างตระกูลเจ้าพระยาสุรสีห์กับตระกูลเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ก็มีอยู่บ้าง อาจเป็นเพราะเหตุนี้เองที่หลวงพิณิจอักษรตัดสินใจพาภรรยาและบุตรธิดาหลบหนีกองทัพกรุงอังวะขึ้นมาอยู่กับเจ้าพระยาพิษณุโลกก่อนหน้าที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาจะล่มสลายจนได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยาจักรี การได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกของเจ้าพระยาสุรสีห์ครั้งนี้ ดังนั้น จึงดูเหมือนว่าเจ้าพระยาสุรสีห์มีฐานอำนาจในเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองใกล้เคียงที่คอยสนับสนุนอยู่จำนวนไม่น้อย²²⁵

การสร้างความสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์และขุนนางในศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรี

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า เจ้าพระยาสุรสีห์นั้นมีฐานะเป็นข้าหลวงเดิมหรือขุนนางใกล้ชิดของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และได้ไต่เต้าขึ้นมามีอำนาจสูงในศูนย์อำนาจรัฐพร้อมกับขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีคนอื่นๆ แต่ดูเหมือนว่าเจ้าพระยาสุรสีห์จะได้รับสิทธิ

²²² “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 343.

²²³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 353.

²²⁴ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 383-385.

²²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 412-413.

พิเศษกว่าขุนนางทั่วไป เห็นได้จากการได้รับพระราชทานรางวัลเสมอ เช่น ในปี พ.ศ.2313 ระหว่างที่เจ้าพระยาสุรสีห์นำกองทัพเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นไปสมทบกับทัพหลวงเพื่อตีเมืองเชียงใหม่ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็พระราชทานฉลองพระองค์และผ้าสำนให้แก่เจ้าพระยาสุรสีห์ พร้อมด้วยเจ้าพระยาจักรีผู้เป็นพี่ชายเป็นพิเศษ²²⁶ ในปี พ.ศ.2317 ระหว่างที่เจ้าพระยาสุรสีห์นำกองทัพเมืองพิษณุโลกมาร่วมรบกับกองทัพกรุงอังวะที่บางแก้ว ก็ได้รับพระราชทานร่มแพรแต่งระย้าคำปิดทอง²²⁷

ลักษณะดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าพระยาสุรสีห์กับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นอย่างดี และจากความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เองน่าจะทำให้เจ้าพระยาสุรสีห์มีอำนาจเพิ่มขึ้นกว่าขุนนางคนอื่น แม้ด้วยตำแหน่งหน้าที่จะไม่ได้เป็นผู้ควบคุมขุนนางหรือไพร่พลในศูนย์อำนาจรัฐ แต่เพราะความใกล้ชิดกับศูนย์อำนาจรัฐน่าจะทำให้ขุนนางจำนวนไม่น้อยเข้ามาพึ่งพาอาศัยอำนาจบารมีของเจ้าพระยาสุรสีห์ เพื่อหาโอกาสถวายตัวหรือเลื่อนบรรดาศักดิ์และหน้าที่การงาน อีกทั้งก่อนหน้าเจ้าพระยาสุรสีห์จะไปเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกก็เคยรับราชการเป็นพระยานุชิต-ราชาและพระยายมราช เสนาบดีกรมนครบาลในกรุงธนบุรีมาก่อน ตำแหน่งนี้ถือว่าเป็นตำแหน่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของศูนย์อำนาจรัฐ และเจ้าพระยาสุรสีห์ยังเป็นเชื้อสายตระกูลขุนนางเก่าตั้งแต่ครั้งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยายังไม่ล่มสลาย จึงน่าจะมีความสัมพันธ์กับขุนนางตระกูลต่างๆ ที่เคยรับราชการในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามาก่อนด้วย

นอกจากนี้ เจ้าพระยาสุรสีห์ยังมีพี่ชายคือ เจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) ซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งจากพระยายมราช เสนาบดีกรมนครบาลเป็นสมุหนายกในศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรี จึงเป็นอีกช่องทางที่เจ้าพระยาสุรสีห์และเครือญาติจะสร้างฐานอำนาจทั้งในหัวเมืองและในกรุงธนบุรี ทั้งเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีล้วนแต่เป็นผู้มีฝีมือในการทำสงครามและได้รับแต่งตั้งให้คุมกองทัพไปทำสงครามร่วมกันเสมอ การทำสงครามมักทำให้เห็นบทบาทความเป็นผู้นำชัดเจน และระบบการเกณฑ์ผู้คนไปรบซึ่งแม่ทัพมีอำนาจสูงสุดก็ทำให้เจ้าพระยาสุรสีห์มีกำลังไพร่พลเป็นฐานอำนาจให้แก่ตัวเองเป็นจำนวนมาก

จากลักษณะดังกล่าวจึงทำให้เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์สามารถสะสมกำลังเพื่อแข่งชิงอำนาจการปกครองจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยใช้เมืองพิษณุโลกเป็นฐานกำลังและอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติสร้างเครือข่ายกลุ่มขุนนางผู้ดีเก่าขึ้นมาเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์สามารถโค่นล้มอำนาจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ใน

²²⁶ “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน เล่มเดิม, หน้า 346.

²²⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน เล่มเดิม, หน้า 351.

ปี พ.ศ.2325²²⁸ ภายหลังจากที่เจ้าพระยาสุรสีห์ทิ้งเมืองพิษณุโลกจากภัยสงครามแล้วลงมารับราชการอยู่ที่กรุงธนบุรีในปี พ.ศ.2318

3.4.2 การทิ้งเมืองพิษณุโลก พ.ศ.2318

ในปี พ.ศ.2318 ศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะได้ส่งกองทัพจำนวน 35,000 คน²²⁹ เข้ามาโจมตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยมีอะแซหุ่นก็เป็นแม่ทัพ สงครามครั้งนี้ได้ส่งผลกระทบต่อเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกเป็นอย่างมาก ถึงแม้ว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกจะพยายามรักษาเสถียรภาพเอาไว้ โดยขอความช่วยเหลือจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรี แต่ที่สุดแล้วก็ไม่ประสบความสำเร็จ ทำให้เกิดการทิ้งเมืองพิษณุโลกขึ้น

การยกทัพมาครั้งนี้เป็นความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะที่จะปราบปรามศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีซึ่งสถาปนาขึ้นมาใหม่ต่อจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา และการที่มีเป้าหมายสำคัญที่เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนืออื่น ๆ ก็เพราะว่ากองทัพกรุงอังวะต้องการใช้ไพร่พลเมืองพิษณุโลกเป็นฐานกำลังและแหล่งเสบียงอาหารเพื่อที่จะยกเข้าตีกรุงธนบุรีเช่นเดียวกับสมัยพระเจ้าบุเรงนอง²³⁰

กองทัพกรุงอังวะยกทัพมาทางด่านแม่ละเมา เข้าตีเมืองตาก เมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก จากนั้นก็ยกทัพมาตั้งที่บ้านกงธานี ช่วงเวลานั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ไม่อยู่ภายในเมือง เนื่องจากนำกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่และเมืองเชียงแสน เมื่อทราบข่าวว่าข้าศึกประชิดเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็โปรดให้เจ้าพระยาจักรีกรีรับนำกองทัพไปรักษาเมืองพิษณุโลก เพื่อรอเจ้าพระยาสุรสีห์และบรรดาเจ้าเมืองฝ่ายเหนือกลับลงมา²³¹

ความพยายามในการรักษาเสถียรภาพเมืองพิษณุโลก

เจ้าพระยาสุรสีห์ก็ได้ร่วมมือกับเจ้าพระยาจักรีและเจ้าเมืองฝ่ายเหนือพยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกเอาไว้อย่างสุดความสามารถก็ไม่อาจขับไล่กองทัพกรุงอังวะได้ เจ้าพระยาสุรสีห์จะพยายามออกมารบนอกเมืองเพื่อหยังเชิงข้าศึก เมื่อทราบว่ากองทัพกรุงอังวะมี

²²⁸ รายละเอียดเกี่ยวกับขั้นตอนการโค่นล้มอำนาจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถดูเพิ่มเติมได้ใน ปรามินทร์ เครือทอง, ข้าแหวและแผนยึดกรุงธนบุรี, กรุงเทพฯ : มติชน, 2553.

²²⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 391.

²³⁰ สุนทร ชูตินทรานนท์, “อำนาจอิสระของท้องถิ่นภายใต้บริบททางประวัติศาสตร์ : กรณีศึกษาไทย-พม่า”, ใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (บรรณาธิการ), รายงานการดำเนินงานโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช 29 กรกฎาคม 2546 มหาวิทยาลัยนเรศวร, (พิษณุโลก : ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2546), หน้า 14.

²³¹ “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน เล่มเดิม, หน้า 356.

ไพร่พลมากกว่ากองทัพเมืองพิษณุโลกก็กลับเข้าเมือง ให้ตั้งค่ายรายล้อมอยู่ห่างเมืองทั้งสองฟาก เหนือไพร่พลขึ้นประจำเชิงเทินรักษาปราการรอบเมือง และให้ทำสะพานเรียกข้ามแม่น้ำกลางเมือง 3 แห่ง แล้วก็บอกลงมากราบทูลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี²³² เพื่อให้พระองค์ยกกองทัพขึ้นไปช่วยรักษาเมือง

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งทัพหลวงที่ปากน้ำพิงใต้เมืองพิษณุโลก แล้วโปรดให้ตั้งค่ายขึ้นตามลำน้ำตั้งแต่บ้านบางทราย บ้านท่าโรง บ้านบางกระดาศ วัดจุฬามณีจนถึงวัดจันทร์ ซึ่งอยู่ห่างจากกำแพงเมืองพิษณุโลกทางทิศใต้ประมาณ 1 กิโลเมตร ส่วนกองทัพกรุงอังวะก็ตั้งค่ายรายล้อมเมืองพิษณุโลกเอาไว้ ทั้งกองทัพเมืองพิษณุโลกและกองทัพกรุงธนบุรีได้รับพุ่มตอบโต้กับกองทัพกรุงอังวะโดยตลอด ผลัดกันแพ้บ้างชนะบ้าง²³³

แต่ก็มีปัญหาเนื่องจากขาดแคลนเสบียงอาหารเป็นอย่างมาก ข้าวและเกลือ น้ำหนัก 2 บาท ต้องซื้อเป็นเงิน 1 บาท²³⁴ และเสบียงอาหารที่ฝ่ายกรุงธนบุรีพยายามลำเลียงส่งไปเลี้ยงกองทัพเมืองพิษณุโลกก็ถูกกองกำลังกรุงอังวะมีดักซุ่มโจมตีแย่งชิงเสบียงโดยตลอด เเสบียงอาหารในเวลานั้นจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการรักษาเสถียรภาพเมืองพิษณุโลก ดังจะเห็นว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงกับจะยกกองทัพลงไปป้องกันเสบียงอาหารถึงเมืองนครสวรรค์ ส่วนราชการในเมืองพิษณุโลกนั้นก็ให้เจ้าพระยาสุรสีห์รักษาเมืองเอาไว้ให้ได้²³⁵

เจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีได้พยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกเอาไว้ได้อย่างสามารถ แต่ปัญหาการขาดเสบียงก็ไม่ได้หายไป หากแต่ทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น ดังพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้บันทึกเหตุการณ์ช่วงเวลานั้นไว้ว่า

เจ้าพระยาสุรสีห์ให้เอาไม้ทำคอบ เอาผ้าชุบน้ำมันยางจุดเพลิงในบอกปืนใหญ่ยิงไปเผาค่ายพม่าใหม่ขึ้นค่ายหนึ่ง หอรบใหม่ทำลายลงสองหอ พม่าออกมาดับไฟยิงตายและลำบากไปเป็นอันมาก แต่เสบียงอาหารขาดสนั่นก ด้วยจะกวาดเข้าเมืองหาทันไม้ จึงบอกลงไป ณ ทัพหลวงขอพระราชทานเสบียง ก็โปรดให้กองทัพคุมลำเลียงขึ้นไปส่ง พม่าก็ออกตีตัดลำเลียงกลางทางไปส่งหาถึงไม้ ครั้งหลังจึงโปรดให้กองลำเลียงขนเอาขึ้นไปส่งอีก ให้กองพระยานครราชสีมายกไปช่วยป้องกันลำเลียง แล้วให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพลงมาคอยรับและกละ โป้แม่กองหน้าพม่านั้นเข้มแข็งยกทัพมาสกัดตี กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์กับทัพพระ-

²³² ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 386-387.

²³³ ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 389-399.

²³⁴ “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากคัมภีร์ฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน เล่มเดิม, หน้า 359.

²³⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงสยามจากคัมภีร์ฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน เล่มเดิม, หน้า 359.

ยานครราชสีมาหาเข้าถึงกันได้ไม่ ทัพเมืองพิษณุโลกก็ถอยกลับเข้าเมือง ทัพเมืองนครราชสีมาก็พากองดำเลี้ยงถอยกลับมาค่ายหลวง และข้าวในเมืองพระพิษณุโลกก็เปลืองลงทุกวันๆ แจกจ่ายรีพลก็หาพออิมไม่ ไพร่พลก็ถอยกำลังอดโรยลง²³⁶

เมื่อเกิดสภาพขาดแคลนเสบียงอาหารที่จะเลี้ยงกองทัพและพลเมือง จึงทำให้เจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีตัดสินใจทิ้งเมืองพิษณุโลก พาไพร่พลตีฝ่าวงล้อมของกองทัพกรุงอังวะไปทางทิศตะวันออกมุ่งหน้าสู่เมืองเพชรบูรณ์

เงื่อนไขสำคัญของการทิ้งเมืองพิษณุโลก

การตัดสินใจทิ้งเมืองพิษณุโลกของเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีในครั้งนี้ ผู้เขียนสันนิษฐานว่ามาจากภาวะสงครามที่เมืองพิษณุโลกถูกกองกำลังกรุงอังวะล้อมเมืองไว้แทบทุกด้าน ทำให้ขาดเสบียงอาหารที่จะเลี้ยงดูชาวเมืองและกำลังพล ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุง-ธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า “พม่าทำการตีพิษณุโลกกวัดขันธ์ขึ้น ฝ่ายข้างในเมืองขาดเสบียง ทแก่ลัวทหารอดโรยลงเรรวนนัก”²³⁷ เช่นเดียวกับพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาที่ได้ให้ภาพเหตุการณ์ชัดเจนกว่าว่า “ฝ่ายข้างในเมืองก็ขาดเสบียงดวงข้าวแจกทหารแต่มีอยู่ละฝางหนึ่ง ไพร่พลอดโรยนักถอยกำลังลง เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ เห็นเหลือกำลังที่จะตั้งมั่นรักษาเมืองไว้มิได้ด้วยสิ้นเสบียงอาหารขาดสนนนัก จึงบอกลงมากราบทูล ณ ค่ายหลวงแต่ยังเสด็จอยู่ ณ ปากน้ำพิง ว่าในเมืองสิ้นเสบียง จะขอพระราชทานล่าทัพออกจากเมือง ก็โปรดทรงพระ-อนุญาต”²³⁸

จากหลักฐานข้างต้นจะเห็นได้ว่าทั้งเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีมีความพยายามในการรักษาเมืองพิษณุโลกเอาไว้ แต่เนื่องจากความขาดสนเสบียงจึงทำให้ฝ่ายเมืองพิษณุโลกไม่อาจจะรักษาเสถียรภาพเมืองพิษณุโลกเอาไว้ได้ ถึงแม้ว่าฝ่ายกองทัพกรุงอังวะจะประสบปัญหาการขาดเสบียงอาหารเช่นกัน แต่ว่ากองทัพกรุงอังวะ “อยู่ภายนอกที่ทำเลกว้าง เที้ยวหามูกกลอยและระกกระดาชปนกับอาหารกินก่อนเนิ่นช้าวันไป ไม่สู้ขาดสนนนักเหมือนในเมือง”²³⁹

นอกจากปัญหาการขาดเสบียงอาหารแล้ว ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีก็คงเข้าใจสถานการณ์แล้วว่าไม่อาจที่จะรักษาเมืองเอาไว้ได้ การเลือกที่จะทิ้งเมืองจะ

²³⁶ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 393.

²³⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 516.

²³⁸ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 399.

²³⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 393.

เป็นวิธีการเดียวที่จะรักษาชีวิต ครอบครัว ไพร่ ทาสและทรัพย์สินของตนเองเอาไว้ได้ ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์จะมีฐานะเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกแต่พื้นเพเดิมก็ไม่ใช่คนหัวเมืองฝ่ายเหนือ หากแต่เป็นเชื้อสายขุนนางที่รับราชการอยู่ในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามาก่อน²⁴⁰ หากมองในแง่ความสำคัญและความจำเป็นที่จะรักษาเมืองพิษณุโลกเอาไว้แบบถาวรชีวิตก็คงไม่จำเป็นเท่าใดนัก แต่ถ้าเอาชีวิตรอดไปได้ก็อาจมีฐานะบรรดาศักดิ์ มีไพร่พลของตนเองที่ติดตามไปจำนวนไม่น้อย รวมทั้งทรัพย์สินที่มั่งคั่งเหมือนเดิม การเลือกทิ้งเมืองพิษณุโลกจึงน่าจะเป็นวิธีที่ดีที่สุดของเจ้าพระยาสุรสีห์ในขณะนั้น

เหตุการณ์ขณะทิ้งเมืองพิษณุโลกพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาที่ได้บันทึกไว้ว่า

ครั้นถึง ณ วันศุกร์เดือนสี่แรมสิบเอ็ดค่ำ เจ้าพระยาทั้งสองจึงให้เจ้าหน้าที่ระดมยิงปืนใหญ่น้อยหนาขึ้นกว่าทุกวัน เสียงปืนลั่นสนั่นไปมิได้ขาดตั้งแต่เช้าจนค่ำ แล้วให้เอาปืนพาทย์ขึ้นตีบนเชิงเทินรอบเมือง ครั้นเพลาประมาณยามเศษ เจ้าพระยาทั้งสองก็จัดทหารเป็นสามกอง กองหน้ากองหนึ่ง กองกลางให้คลุมครอบครัวกองหนึ่ง กองหลังรั้งท้ายกองหนึ่ง แล้วยกกองทัพและครอบครัวทั้งปวงเปิดประตูเมืองข้างด้านปากตะวันออก ให้พลทหารกองหน้ารบฝ่าออกไปเข้าหักค่ายพม่าซึ่งตั้งล้อม พม่าในค่ายต่อรบยิงปืนใหญ่น้อยออกมา พลทหารไทยก็หนุนเนื่องกันเข้าไปแตกค่ายพม่าเข้าไปได้ๆ รบกันถึงอาวุธสิ้นพันแทงกันเป็นตะลุมบอน พม่าแตกเปิดทางให้ เจ้าพระยาทั้งสองก็รีบเดินทัพไปทางบ้านมุงคอนขมพู และครอบครัวทั้งปวงนั้นก็แตกกระจัดพลัดพรายตามกองทัพไปได้บ้าง พม่ากวาดไปได้บ้าง ที่หนีลงมาหาทัพหลวง ณ บางข้าวตอกได้บ้าง พม่าก็ติดตามกองทัพไปและกองซึ่งรั้งหลังก็รอสักคึดอรรบด้านทานที่กลางทางเป็นสามารบ พม่าก็ถอยกลับไปเมือง เจ้าพระยาทั้งสองก็เร่งเดินทัพไปถึงเมืองเพชรบูรณ์ หยุดทัพอยู่ที่นั่น²⁴¹

ส่วนฝ่ายอะแซหุ่นก็ แม่ทัพกรุงอังวะเมื่อทราบข่าวเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีพาไพร่พลและชาวเมืองแหกหนีออกจากเมืองไปแล้ว “ก็ขับพลทหารเข้าในเมือง ให้จุดเพลิงเผาบ้านเรือนและอารามใหญ่น้อยทุกตำบล แสงเพลิงสว่างดั่งกลางวัน ให้ไล่จับผู้คนและครอบครัวซึ่งยังตกค้างอยู่ในเมืองหนีออกมาทันนั้น และเก็บเอาทรัพย์สินสิ่งสิ้นและเครื่องศาสตราวุธต่างๆ แล้ว

²⁴⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 262.

²⁴¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 400.

ตั้งอยู่ในเมือง”²⁴² แต่ไม่นานนักอะแซห่วนก็ก่อกองทัพกลับกรุงอังวะ เนื่องจากว่าพระเจ้ามังระสวรรคต แล้วเกิดปัญหาการแย่งชิงราชสมบัติขึ้นในศูนย์กลางรัฐกรุงอังวะ²⁴³ หลังจากกองทัพกรุงอังวะยกกลับแล้วก็พบว่า บ้านเรือนภายในเมืองพินญโลกถูกเผาทั้งหมด “เผาวัดเสียดินยังเหลือแต่พระฉิมราช”²⁴⁴ ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนว่า เมืองพินญโลกในขณะนั้นคงอยู่ในสภาพหักพังปราศจากผู้คนไม่ต่างอะไรไปจากเมืองร้าง

การตัดสินใจทิ้งเมืองพินญโลกในครั้งนี้ พลตรีจรรยา ประชิตโรมรันวิเคราะห์ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่น่าจะทรงเห็นด้วยกับการทิ้งเมืองพินญโลกตามคำทูลของทั้งสองเจ้าพระยา เพราะทรงต้องการที่จะรบกวนกองทัพกรุงอังวะให้ไม่สามารถหาเสบียงอาหารได้ เมื่อขาดเสบียงกองทัพก็จะระส่ำระสายและถอยห่างจากเมืองพินญโลกไปเอง สำคัญอยู่ที่ต้องรักษาเมืองพินญโลกเอาไว้ให้ได้ แต่ก็ยังไม่สั่งการเป็นเด็ดขาด²⁴⁵

นอกจากนี้ความในพระราชพงสาวดารต่อมาก็กล่าวว่า พระองค์ทรงโหม่นสน้อยพระทัยแก่ข้าศึกยิ่งนัก²⁴⁶ ในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีก็ระบุว่าทรงยกทัพกลับไปล้อมเมืองพินญโลกตีกองทัพกรุงอังวะแตกพ่ายไป²⁴⁷ และหลังจากกองทัพกรุงอังวะยกทัพกลับแล้วก็พบว่าพระองค์โปรดให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์และพระยาธรรมมาไพฑูริย์ไปทำหน้าที่บริเวณปากตะวันออกของกรุงธนบุรี²⁴⁸ ซึ่งอาจจะเป็นลางโศกที่ขัดคำสั่งทิ้งเมืองพินญโลกก็เป็นได้ หากข้อสันนิษฐานข้างต้นเป็นความจริงก็จะเห็นได้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาจักรีไม่ได้ห่วงความอยู่รอดของเมืองพินญโลกหรือศูนย์กลางรัฐมากกว่าชีวิต ทรัพย์สินและไพร่พลของตนเอง ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการสร้างฐานอำนาจจากการเป็นเจ้าเมืองพินญโลกของเจ้าพระยาสุรสีห์นั่นเอง

ถึงแม้ว่าจะปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ.2319 ได้เกิดเหตุการณ์กบฏเมืองนางรอง เมืองป่าสัก เมืองโขงและเมืองอัตปือ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์จัดทัพจาก

²⁴² พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), หน้า 400.

²⁴³ “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 517.

²⁴⁴ “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 518.

²⁴⁵ จรรยา ประชิตโรมรัน, พลตรี, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537), หน้า 186-187.

²⁴⁶ “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 517.

²⁴⁷ จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พิมพ์พร้อมฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน พ.ศ.2310-2363), (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพรัตนกิริฎกุลินี วันที่ 26 ตุลาคม 2501), หน้า 6.

²⁴⁸ “พระราชพงสาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 519.

หัวเมืองฝ่ายเหนือไปสมทบกับกองทัพของเจ้าพระยาจักรีเพื่อปราบปราม²⁴⁹ แต่จากหลักฐานดังกล่าวก็ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ฟื้นขึ้นมาใหม่ เพราะเป็นเวลาที่รวดเร็วเกินไปจากภาวะบอบช้ำ และการที่เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปปราบกบฏนางรองก็น่าจะเป็นกองทัพของหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ถูกกวาดต้อนมาไว้ที่ศูนย์อำนาจรัฐ เพราะเป็นช่วงระยะเวลาสั้นที่ไพร่หัวเมืองฝ่ายเหนือยังคงสังกัดกรมกองของเจ้านายเดิมอยู่ และยังคงไม่มีการโอนไพร่เหล่านี้ไปสังกัดไพร่หลวงในกรมกองอื่นๆ²⁵⁰

ผู้เขียนสันนิษฐานว่าพอหลังจากภาวะสงครามสงบแล้วก็คงมีชาวเมืองบางส่วนของที่หลบหนีเข้าป่าเริ่มทยอยกลับเข้ามาอยู่ในเมืองตามเดิม ในช่วงแรกก็คงมีปริมาณน้อยมากจนไม่อาจฟื้นฟูเมืองขึ้นมาใหม่ได้ ซึ่งสะท้อนว่าขณะนั้นศูนย์อำนาจรัฐเองก็คงไม่ถึงกับเลิกหัวเมืองฝ่ายเหนือเลยทีเดียว พอเวลาผ่านไปหลายปีก็คงมีชาวเมืองทยอยกลับเข้ามาอาศัยเพิ่มมากขึ้น จนถึงปี พ.ศ.2325 จึงได้มีการฟื้นฟูเมืองและศูนย์อำนาจรัฐกรุงเทพมหานครก็แต่งตั้งเจ้าเมืองมาปกครองอย่างเป็นทางการอีกครั้งหนึ่ง

²⁴⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 522.

²⁵⁰ ขวัญเมือง จันทโรจณี, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394), หน้า 46.

สรุปบทที่ 3

เมืองพิษณุโลกภายหลังการฟื้นฟูเมืองในปี พ.ศ.2135 สถานะของเมืองก็ถูกลดอำนาจลง เป็นเพียง “หัวเมืองชั้นเอก” ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ผู้ปกครองเมืองกลายเป็นขุนนาง บรรดาศักดิ์ชั้น “เจ้าพระยา” ซึ่งถูกส่งมาจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ศูนย์อำนาจรัฐก็พยายาม จำกัดอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองมากขึ้น โดยการส่งกกระบัตรซึ่งเป็นเสมือนตัวแทนของศูนย์อำนาจรัฐขึ้นมาควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ ผลจากการเกณฑ์ไพร่พลเข้าทำราชการ สงครามในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรก็ทำให้การควบคุมไพร่พลในหัวเมืองเป็นไปอย่างรัดกุมมากยิ่งขึ้น และผลจากการกวาดต้อนทศวรรษ พ.ศ.2127 ยังทำให้เครือข่ายกลุ่มอำนาจในท้องถิ่นที่มีอยู่ ก่อนหน้าล่มสลาย ทำให้เจ้าเมืองพิษณุโลกยากที่จะสร้างอำนาจขึ้นมาเพื่อปฏิเสธอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐได้ แต่ในระดับการปกครองภายในเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร เจ้าเมืองพิษณุโลกมีอำนาจในระดับท้องถิ่นมากขึ้นเพราะสามารถควบคุมดูแลเมืองบริวารได้มากกว่ายุคที่ผ่านมา

เมื่อภาวะสงครามสงบลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 การค้าระหว่างกรุงศรีอยุธยากับ พ่อค้าต่างชาติก็มีความเฟื่องฟูเป็นอย่างมาก ศูนย์อำนาจรัฐต้องการสินค้าจำนวนมากจากหัวเมืองที่อยู่ด้านใน ซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรที่พ่อค้าต่างชาติต้องการ เมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นแหล่งของป่า มากมาย เช่น หนังกวาง ไม้ฝาง เหล็ก น้ำตาล ช้างและของป่าอื่นๆ ก็ได้รับผลกระทบจาก นโยบายทางการค้าของศูนย์อำนาจรัฐด้วย โดยศูนย์อำนาจรัฐได้กำหนดให้ไพร่หลวงส่วนหนึ่งในเมืองพิษณุโลกเป็นไพร่ส่วย คือไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานแต่ให้หาสิ่งของตามที่ศูนย์อำนาจรัฐ ต้องการมาส่งเป็นส่วยสินค้าแทน โดยมอบหมายให้เจ้าเมืองพิษณุโลกรวบรวมส่วยสินค้าจากไพร่ส่วยในเมืองและเมืองบริวารลงไปส่งพระคลังสินค้าที่กรุงศรีอยุธยา

แต่การขยายตัวของการค้าอย่างมากทำให้ศูนย์อำนาจรัฐไม่สามารถควบคุมหัวเมืองได้อย่างรัดกุม ทำให้เจ้าเมืองต่างๆ สามารถอาศัยการขยายตัวของการค้าแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่ง ให้แก่ตนเองและกลุ่มเครือญาติ ซึ่งเจ้าเมืองมักจะพยายามแสวงหาอำนาจและความมั่งคั่ง ด้วยวิธีการลักลอบขายสินค้าส่วยกับพ่อค้าต่างชาติเอง ยักยอกและเรียกส่วยสินค้าจากไพร่ส่วยเกินกว่าที่ศูนย์อำนาจรัฐกำหนด บางครั้งศูนย์อำนาจรัฐก็ส่งขุนนางขึ้นมาตรวจสอบดังที่พบว่าเจ้าเมืองพิษณุโลกคนหนึ่งถูกประหารชีวิตเนื่องจากยักยอกส่วยจำนวนมาก

การขยายตัวทางการค้ายังส่งผลให้เกิดการก่อรูปเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นอีก 4 เมือง ตามบริเวณที่เป็นแหล่งทรัพยากรและอยู่ในเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียง และผลของการเรียกเก็บส่วยสินค้าของศูนย์อำนาจรัฐก็ยังทำให้เมืองพิษณุโลกมีอำนาจในท้องถิ่นสูงขึ้น สามารถควบคุมเมืองบริวารได้จากการกำหนดให้ไพร่ส่วยในเมืองบริวาร

ส่งส่วยสินค้ำ แต่อย่างไรก็ตาม เจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวารก็น่าจะมีการสร้างความสัมพันธ์และต่อรองอำนาจกันอยู่บ้าง นอกจากนี้ เจ้าเมืองพิษณุโลกก็น่าจะมีอำนาจต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐเพิ่มขึ้นด้วย เพราะเป็นผู้ถือครองทรัพยากร

และผลประโยชน์จากการค้ากับพ่อค้าต่างชาติก็ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจของกลุ่มผู้ปกครองในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เมื่อศูนย์อำนาจรัฐมีสภาพอ่อนแอเจ้าเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองต่างๆ ก็พยายามสร้างอำนาจของตนเองขึ้นมา จนกระทั่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงอังวะซึ่งเป็นศูนย์อำนาจที่เกิดขึ้นใหม่ต่อจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีได้ยกกองทัพมาโจมตีกรุงศรีอยุธยา เจ้าเมืองพิษณุโลกได้อาศัยโอกาสดังกล่าวสร้างอำนาจเมืองพิษณุโลกขึ้นมา เมื่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาล่มสลายในปี พ.ศ.2310 เจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ก็พยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกไว้ โดยอาศัยความร่วมมือและพื้นฐานของเมืองพิษณุโลกที่เคยเป็นศูนย์กลางอำนาจในระดับภูมิภาคมาก่อน

ในช่วงเวลานั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งได้สถาปนาศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรีขึ้นมาแทนที่กรุงศรีอยุธยา ก็มีความพยายามในการปราบปรามหัวเมืองต่างๆ ที่ตั้งตนเป็นอิสระเพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของศูนย์อำนาจรัฐกรุงธนบุรี แต่ปรากฏว่ากองทัพกรุงธนบุรีไม่สามารถปราบปรามเมืองพิษณุโลกได้ และหลังจากนั้น 6 เดือนเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ก็ถึงพิราลัย พระอินทร์อากรซึ่งเป็นน้องชายก็ปกครองเมืองพิษณุโลกแทน แต่สถานะทางอำนาจของเมืองพิษณุโลกก็อ่อนแอลง จนกระทั่งถูกกองกำลังเจ้าพระฝางซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองฝางทางเหนือของเมืองพิษณุโลกยกมาปราบปรามและกวาดต้อนชาวเมืองพิษณุโลกส่วนหนึ่งขึ้นไปยังเมืองฝาง

เมื่อกองทัพกรุงธนบุรีเข้มแข็งมากขึ้นก็ยกทัพมาปราบกองกำลังเจ้าพระฝางได้สำเร็จในปี พ.ศ.2313 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดให้พระยายมราช (บุญมา) ซึ่งเป็นขุนนางใกล้ชิดกับเจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าเมืองพิษณุโลก ถึงแม้ว่าเจ้าพระยาสุรสีห์ (บุญมา) จะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่เจ้าพระยาสุรสีห์ก็ได้อาศัยความร่วมมือและลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกสร้างฐานอำนาจให้แก่ตนเองและเครือญาติ ซึ่งมาต่อมาเจ้าพระยาสุรสีห์ก็ได้ร่วมกับพี่ชาย ซึ่งเป็นที่เจ้าพระยาจักรีทำการโค่นล้มอำนาจสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจนสำเร็จ แล้วสถาปนาศูนย์อำนาจรัฐแห่งใหม่ขึ้นมาที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ.2325

แต่ก่อนหน้านั้น ในปี พ.ศ.2318 เมืองพิษณุโลกได้เผชิญกับสงครามครั้งใหญ่ เนื่องจากกองทัพกรุงอังวะยกมาโจมตี เจ้าพระยาสุรสีห์พยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองเอาไว้เป็นสามารถ แต่เนื่องจากขาดแคลนเสบียงอาหารอย่างมาก จึงทำให้เจ้าพระยาสุรสีห์ตัดสินใจทิ้งเมืองพิษณุโลกแล้วนำพาชาวเมืองพิษณุโลกลงไปอยู่ที่กรุงธนบุรี ผลของการทิ้งเมืองพิษณุโลกครั้งนี้ ทำให้เมืองพิษณุโลกถูกเผาทำลายทั้งเมือง มีเพียงวิหารพระพุทธชินราชเพียงแห่งเดียวที่ไม่ถูกทำลาย